e JAARGANG Nr 2 - 1954

GEREFORMEERD THEOLOGISCH TIJDSCHRIFT

KOK
KAMPEN

Eindredacteur: Prof. Dr F. W. GROSHEIDE
Ceintuurbaan 175, Amsterdam-Z.

INHOUD

UITGAVE VAN J. H. KOK N.V. KAMPEN

בְּרִית חֲדָשָׁה [1])

DOOR

L. H. VAN DER MEIDEN

Wie in de acta van de buitengewone Synode der Geref. Kerken als Schriftbewijs voor de stelling, dat de kinderen, tenzij zij zich als ongelovigen openbaren, te beschouwen en te behandelen zijn als zulken, die delen in de wederbarende werking van de Heilige Geest [2]), ook Jer. 31 : 31—34 ziet aangevoerd, weet dat de exegese van zulk een tekst ook vandaag van de grootste betekenis is. Wij zeggen: de *exegese*. Men kan immers met een vooropgezette gedachte tot de Schrift gaan en dan gaan exegetiseren; het resultaat is dan tendenzexegese. De exegeet heeft daartegen biddend te waken. Hij moet alleen zoeken te verstaan en open te leggen wat God Zelf in een Schriftgedeelte of in enkele woorden openbaart. En belangrijk zijn zeker ook de woorden „nieuw verbond" in Jer. 31 : 31. Niet alleen om het gebruik er van in de genoemde Acta. Er is veel meer te noemen. Denken wij slechts aan heel de verbondsbeschouwing. Wij achten ons verder ontslagen van de overigens wel noodzakelijke motivering om een bepaalde pericoop of een bepaald woord der Schrift te exegetiseren. Wij geven geen uitvoerige exegetische monographie [3]), maar bieden bescheiden onze exegese van een paar woorden uit de reeds genoemde pericoop. Wij willen in dit openbaar college alleen de Schrift laten spreken en u geven

Een exegese van de woorden בְּרִית חֲדָשָׁה *in Jer. 31 : 31*

Daarbij is nodig ten *eerste* na te gaan of de etymologische betekenis van de woorden בְּרִית en חֲדָשָׁה ons enig licht kan verspreiden over de inhoud van deze woorden. Hierbij behoort na te speuren of de semasiologie ons hier nog hulp kan bieden. Ten *tweede* moet worden nagegaan *a*. in welk een verband deze woorden worden gebruikt en welke betekenis, op grond daarvan, er aan gehecht moet worden; en *b*. moet worden nagegaan hoe het N. T. deze woorden citeert en verklaart. Ten *derde* zullen wij trachten een synthetische exegese te geven.

[1]) Over deze woorden gaven wij op 16 December 1953 ons afscheidscollege. Op dringend verzoek van een der redactieleden van Geref. Th. Tijdschr. staan wij de copie af voor dit blad. De lezer bedenke dus dat het volgende in het licht van het genoemd college moet worden gelezen. Men zoeke achter dit onderwerp ook geen tendenz en geen polemische opzet. Vooral het verzoek van mijn studenten en het verzoek van vrienden drong tot behandeling van dit onderwerp. Men bedenke ook dat alles heel beknopt is behandeld.

[2]) Acta 1946; art. 197.

[3]) Zie F. W. Grosheide, Herm. N. T. par. 54.

I

Het woord berit komt, volgens Koehler, 286 maal in het O. T. voor. Ondoenlijk dus om al de plaatsen na te gaan en daarbij te onderzoeken in hoever zij ons etymologisch licht verspreiden. Wij moeten heel beknopt onze gedachte geven. De afleiding van het woord berit is niet met volkomen zekerheid weer te geven. Sommigen zoeken de verklaring in de woordstam *baroe*, een babylonisch woord; onder baroe verstond men in Babylonië en Assyrië een ziener, een orakelpriester, een man, die dus een beslissende uitspraak moet doen. Anderen denken aan het Assyrische woord *beritoe*, dat de betekenis heeft van binding, band. Die twee gedachten: beschikking en band, zijn niet zonder zin, maar wij mogen geen genoegen nemen met de verklaring van een Bijbels woord of van een Bijbelse naam, uit de religieuze woorden der Babyloniërs en Assyriërs. Wij moeten dus de Schrift zelf laten spreken. Het overige kan hoogstens ancilladienst verrichten.

In het Hebreeuws kennen wij twee werkwoorden, welke luiden ברה. Het eerste heeft de betekenis van genezen; in Qal de zin van eten; verder: door eten zich sterken; of: zwakken eten geven; treurenden sterken, 2 Sam. 13 : 6, 10, e. a. Schriftplaatsen. Het lijkt ons al heel onwaarschijnlijk dat de wortel van berit in dit verbum te zoeken is. Het *tweede werkwoord* ברה heeft ook de betekenis van zien, beschouwen, kiezen; zie b.v. 1 Sam. 17 : 8; 1 Kon. 18 : 25. Dergelijke Schriftuurplaatsen hebben weinig met het begrip verbond te maken, maar zijn toch niet zonder zin. Diemer bv. leidt berit van ברה II af en zegt: barah betekent uitkiezen [4]). Verder worden nog twee mogelijkheden geboden. Het werkwoord barah zou nauw verwant zijn met ברא dat betekent: bouwen, wat maken, en in derde betekenis: afhouwen, doorsnijden. En dit zou dan weer in verband staan met het Hebreeuwse verbum כרת, dat snijden betekent. In Jer. 31 : 31 zegt de Schrift letterlijk dat de HEERE een nieuw verbond *snijden* (כרת) zal. De imperativus ברו zou niet van het verbum ברה II afgeleid kunnen zijn, doch wijzen op het verbum כרת. Dit is ook al apocrief [5]). Wij kunnen dus niet apodictisch zeggen: zó is het. Alleen kunnen wij concluderen dat wij de gedachte van *kiezen, uitkiezen, bestemmen, beschikken,* wel kunnen vaststellen. Dit wijst verder op *binding, overeenkomst sluiten.* Maar dan werken wij al meer met de inhoud dan met de etymologische betekenis van het woord. Dit is ook zo, wanneer wij denken aan de betekenis van: een eed van trouw laten zweren [6]).

Wij menen dat de wortelgedachte van ברה II, waarin wij de zin van berit liefst zoeken, is: bestemmen, uitkiezen. In 1 Sam. 17 : 8 komt dit bv. duidelijk uit.

De semasiologie verspreidt ook niet veel licht. Wij kunnen bv. met Koehler wel poneren dat wij bij berit allereerst moeten denken aan vorm geven, en daarna aan bond, beschikking maken, overeenkomst sluiten, maar het laatste kan niet ontkend worden, wanneer wij denken aan de vormgeving aan het verbond. Gen. 17 houdt zowel het éne als het andere in. Dat de gedachte van beschikken, uitkiezen, steeds sterker in het licht treedt, moet

---

[4]) Scheppingsverbond, blz. 39.
[5]) Vgl. G. Ch. Aalders, Het verbond Gods, hfdst. 1.
[6]) Zie Koehler, Lexicon; hij citeert Pedersen.

worden toegestemd. In dit verband kunnen wij er wel op wijzen dat de LXX berit vertalen door diathèkè.

Hoe staat het met de *etymologische betekenis van het woord* חרשה? Wij kunnen zeggen dat de volgende gedachten zijn vast te stellen. Het werkwoord wijst op vernieuwen; het adjectief houdt in de gedachte van: komen in de plaats van een ander of van een andere; bv. nieuw koren, inplaats van het overjarige, Lev. 26 : 10; een nieuwe koning, Ex. 1 : 8; een nieuw lied, Ps. 40 : 4; nieuwe dingen, Jes. 42 : 9; een nieuwe naam, Jes. 62 : 2; in Klaagl. van Jer. lezen wij dat de goedertierenheid des HEEREN iedere morgen nieuw is, 3 : 23. Wanneer wij op dergelijke voorbeelden letten dan is wel duidelijk, dat wij aan iets of iemand moeten denken die (of dat) in de plaats van een ander komt; maar het begrip houdt niet in dat wij aan andersoortig moeten denken. Er komt nieuw koren, maar dan toch koren; er komt een nieuwe koning, maar dan toch een koning; de Heere zal geven nieuwe openbaringen, maar dan toch openbaringen. Maar daarmee is niet alles gezegd. *Nieuw* houdt ook in dat Jahwèh tegenover verandering als menselijk mogelijk, stelt het radicaal nieuwe, het wonder. Hierbij zullen wij óók (ik zeg niet: alleen) moeten denken aan onze pericoop en eveneens aan teksten als Ez. 11 : 19; 36 : 26, e. a.

Samengevat, en tevens semasiologisch bezien, kunnen wij zeggen, dat wij kunnen vaststellen dat *chadasjah* betekent: onverouderd, Job 29 : 20; iemand of iets in de plaats van een ander of het andere stellen; nieuwe, niet andersoortige, openbaring (Gods) of weldaden, geven; radicaal vernieuwen, dus herscheppen. Met deze gegevens zullen wij nu verder moeten opereren en uit het verband der woorden berit chadasjah moeten verklaren.

II

a. In welk verband worden deze woorden gebruikt en welke betekenis moeten wij, op grond daarvan, daaraan hechten? Jeremia leefde en werkte in 639 (of 638) tot 586 vóór Christus, en wel onder de regering van Josia, Jojakim, en Zedekia. Jer. 31 staat in het tweede deel van de profetie door Jeremia, dat als hoofdgedachte heeft de voltrekking van het oordeel.

Jer. 31 behoort, nader aangeduid, tot de bijzondere heilsprofetie, 30—33; in hfdst. 31 hebben wij de heilsopenbaring van het nieuwe verbond. Na het oordeel volgt dus de schenking van Gods genadeheil. In vs 1 hebben wij het thema: De heilsopenbaring voor alle geslachten Israëls. In de vss 2—6 lezen wij hoe het volk door Jahwe wordt ontmoet en begroet; in de vss 7—14 horen wij dat het volk in het vaderland is wedergekeerd; de vss 15—20 melden ons Rachels geween en Efraïms berouw; in de vss 21—26 horen wij de oproep tot bekering en in de vss 27—40 wordt ons beschreven de betekenis van het nieuwe verbond in de nieuwe heilstijd.

Naar het ons voorkomt blijkt duidelijk dat het begrip „nieuw verbond" en terugkeer uit de ballingschap niet van elkander los te denken zijn, al weten wij zeer goed dat „nieuw verbond" niet vervuld is in die terugkeer.

Om de woorden berit chadasjah goed te verstaan zullen wij afzonderlijk moeten letten op de betekenis van de vss 31—34.

De vertaling van deze vss geven wij aldus:

31. Zie, de dagen komen, luidt het Woord des HEEREN, dat Ik met het huis van Israël en het huis van Juda een nieuw verbond sluiten zal.

32. Niet zoals het verbond dat Ik met hun vaderen gesloten heb ten dage dat Ik hen bij de hand nam om hen uit het land Egypte te leiden: mijn verbond dat zij verbroken hebben, hoewel Ik hen getrouwd had, luidt het Woord des HEEREN.
33. Maar dit is het verbond dat Ik met het huis Israëls sluiten zal na deze dagen, luidt het Woord des HEEREN: Ik zal mijn wet in hun binnenste geven en (die) in hun hart schrijven; Ik zal hun tot God zijn en zij zullen Mij tot volk zijn.
34. Dan zullen zij niet meer een ieder zijn naaste en een ieder zijn broeder leren, zeggende: Kent de HEERE, want zij allen zullen Mij kennen van hun kleinste tot hun grootste, luidt het Woord des HEEREN, want Ik zal hun ongerechtigheid vergeven en hun zonde zal Ik niet meer gedenken.

Jer. 31 : 1 sluit zich aan bij 30 : 24 en eveneens bij 30 : 22: door het gericht heen komt de verlossing. Het gericht is niet het laatste; het gericht is tot behoud van het verkoren volk.

De vervulling van deze heilsprofetie *begint* bij de verlossing uit Babel, welke verlossing vol heilsprofetie is, Jes. 40—66; deze vervulling komt *apart openbaar* in de Nieuw-Testamentische bedeling en wordt *volmaakt* bij de wederkomst van Christus. Wij moeten dus bij de verklaring van Jer. 31 uitgaan van het volksherstel van Israël, na de ballingschap; na de profetie van de terugkeer schrijdt deze profetie voort naar de Messiaanse heilstijd. Wij moeten dus niet uitgaan van de komst van Christus in het vlees, om dan *na die komst* de herstelling van Jeruzalems glorie, met de tot Christus bekeerde joden in haar midden, te poneren, want dan keren wij de orde, welke ons geboden is in 30 : 10, 11, om. In genoemde vss wordt duidelijk uitgegaan van de verlossing uit Babel. Het volgen van deze door God gegeven orde, sluit een eventuele massale bekering der joden niet uit.

In 30 : 10, 11, wordt dus uitgegaan van de verlossing uit Babel. In 31 : 31—34 zegt Jahwe dat zijn volk in herstelde gemeenschap met Hem zal delen, vs 1, als vrucht van eeuwige liefde, vs 3, en in het nieuwe verbond zal leven, 31—34. Het N.T. verklaart dit nader, Hebr. 8 : 8—13; 10 : 16—18; 2 Cor. 3.

In de vss 27—30 wordt geprofeteerd de herbevolking van Juda's en Israëls gebied. Jahwe Zelf zal het land met inwoners bezaaien, 27. Hij waakt over zijn Woord en daarom wordt het vervuld, 28. Bij deze herstelling zullen de begenadigden erkennen dat Gods oordeel rechtvaardig was. De cynische hoon moet dan zwijgen, 29—30; vgl. Ez. 18 : 2.

Dan volgt de pericoop, waarin sprake is van het nieuwe verbond, vss 31—34. Op de betekenis van de vervulling van „de dagen", wezen wij reeds. De HEERE zal een „nieuw verbond" sluiten, vs 31 (lett. snijden). Uit de etymologische verklaring bleek ons reeds dat wij niet moeten denken aan een essentieel ander genadeverbond. Wij geloven dat „nieuw verbond" doelt op het graduele verschil tussen de oude en nieuwe bedeling. Wij moeten dit vanzelf straks nader aantonen in onze synthetische exegese.

In vs 32 wordt gezegd dat Israël onder de oude bedeling aan zijn HEERE niet gehoorzaamde; Israël verbrak het verbond. Jahwe had Israël getrouwd, maar Israël werd Jahwe ontrouw, verbrak het gesloten echtverbond.

Vs 33 noemt de betekenis van het nieuwe verbond. De Lex Deï wordt gegraveerd in het hart; het bondszegel wordt gegeven in de Geest. En dan

wordt herhaald wat gezegd is in vs 1: Ik zal hun tot God zijn en zij zullen Mij tot volk zijn. Gods ontferming betrekt zich op het gehele volk als een eenheid. Vs 34 verklaart die betekenis nader. De bondelingen zullen niet langer afhankelijk zijn van het doceren (lamad) der priesters en der profeten, want onder de nieuwe bedeling zal het Woord rijk en vol tot een ieder komen, waardoor klaarder inzicht in de bijzondere openbaring mogelijk is, Matth. 11 : 11. Het kennen in volle zin, is kennen met ervaring, Joh. 17 : 3; vgl. Joh. 6 : 45; 1 Joh. 2 : 20, 27. Jahwe vergeeft de ongerechtigheid. Het woord ongerechtigheid wijst op de schuldverhouding en heeft tot wortelgedachte verdraaidheid. De schuldverhouding neemt God radicaal weg, want tussen Hem en de zondaar staat dan het Kruis. Die vergeving is een eenzijdige verbondsvergeving. Het woord wordt speciaal gebruik om aan te duiden dat *God* vergeeft. En de zonde gedenkt Hij niet meer. Zonde wijst op het *bestaan* van de zondaar, die God de rug toekeerde en de rechte weg verliet, het dwaalspoor koos en het pad der waarheid haat. Maar in het gedenken Gods komt de zonde niet meer op, doch alleen de volkomen vergeving.

b. Hoe citeert en verklaart het N.T. het begrip berit chadasjah uit Jer. 31?
Allereerst zij hierbij opgemerkt dat voor ons de exegese, welke de Heilige Geest van het O.T. in het N.T. geeft, een normatief karakter heeft. Dat sluit niet uit het allereerst onvoorwaardelijk luisteren naar de tekst van het O.T., maar houdt wel in dat het N.T. nooit tegenspreekt wat het O.T. leerde.

Wanneer wij gaan luisteren naar het N.T. dan moeten wij vanzelf lezen en bespreken Hebr. 8 : 8—12; 10 : 16—18. In Hebr. 8 : 8—13 hebben wij het citaat uit Jer. 31 : 31—34. Op tekstcritische kwesties gaan wij niet in; zij hebben voor ons onderwerp geen directe zin. In Hebr. 8 : 8 gaat het ons bijzonder om de uitdrukking *diathèkè kainè*. Welke betekenis moet hier worden gehecht aan kainos? Kainos houdt het tegenovergestelde in van palaios; het wijst bv. op het nieuwe, dat nog niet bestond, dat pas gemaakt is, bv. op een nieuw kleed. Het kan ook doelen op wat voor het eerst gehoord is. Maar kainos wijst ook op wat nieuw is in de zin van: een ander vervangende. Dit andere kan dan betekenen: iets wat rijker openbaring vertoont of wat voortreffelijker is dan het vorige. Kainos wijst dus maar niet op een volgorde, maar op het speciale, het karakteristieke van wat wordt genoemd. Wij kunnen dus wel concluderen dat de uitdrukking diathèkè kainè overeenkomt met het Hebreeuwse berit chadasjah. In de brief aan de Hebreeën vinden wij het bewijs, dat God reeds sprak van het nieuwe verbond, toen het oude nog gold en dat dat nieuwe dus eigen karakter heeft, en eigen volheid zou openbaren. Wanneer het nieuwe in volle werking treedt, is het oude teniet verklaard, vs 13. Israël is in het verbond niet gebleven, vs 9; het heeft de betoning der genade in de oude bedeling niet verstaan, maar verworpen: Israël was wel gekomen onder de eis der wetten, onder verplichte gehoorzaamheid, maar moest als *priesterlijk* volk, dat zich van al het onreine moest afzonderen, naar de *geest* der wet handelen. Israël deed dit niet en verbeurde daardoor de zegen; het verviel tot de vloek. Het tekende zich daarmee in zijn bedorven bestaan en liet klaar uitkomen dat door de werken der wet geen vlees wordt gerechtvaardigd. Het nieuwe *moet* daarom ook inhouden dat God alle genadeweldaden *schenkt,* schenkt in Christus, die de vloek heeft weggedragen en de gerechtigheid aangebracht. De eisen zijn door Hem volbracht; het beloofde heil wordt in Christus volmaakt ge-

schonken. De HEERE geeft de wetten in het verstand en schrijft die in het hart. De herscheppende genade is ook vrucht van het borgwerk van Christus. Er is niet alleen een volzalige toerekening aan, maar ook een zalige omkeer in de zondaar. Dan blijkt ook duidelijk dat het opheffen van het „wettische" niet wordt omgezet in „wetteloosheid". God garandeert dus zijn genadewerk in het bloed van het nieuwe verbond, het bloed van Christus, Luk. 22 : 20. Het oude verbond is verouderd verklaard, Hebr. 8 : 13. In Christus is de breuk geheeld en de volle gemeenschap met de verzoende God verzekerd. „En zo ver en wijd zich het Rijk van Christus uitstrekt, zó ver reikt het heil van dit verbond"[7]). Met diathèkè kainè wordt dus bedoeld de volle uitwerking van wat Hebr. 8 : 10 en 11 ons zegt. De vervulling van het *dat* en van het *hoe*, genoemd in Jer. 31 : 31—34, wordt in Hebr. 8 aangegeven. De bedeling des levens tegenover de bedeling des doods, de bedeling der gerechtigheid tegenover die der letter, wordt met diathèkè kainè aangeduid[8]). Dit alles moet nu worden samengevat in het laatste gedeelte van dit college. Het is ons onmogelijk om op de betekenis van Hebr. 8 : 8—13, in verband met 7 : 11—20, nader in te gaan.

III

De synthetische exegese.

Heel kort zouden wij kunnen zeggen, gelijk is opgemerkt door Dr Severijn: „Jer. 31 stelt het Sinaïetisch verbond in het geestelijke licht van een nieuwe gerechtigheid, welke ondanks de zonde, van Godswege wordt bereid"[9]). Maar wij kunnen hiermee niet volstaan.

Allereerst moeten wij vaststellen dat er geen essentieel verschil is tussen de Oud-Testamentische bedeling en de Nieuw-Testamentische. Daarom moeten wij niet zeggen dat „het Sinaïetische verbond leidt tot de constituering van een volk Gods, waarbij de bindende band louter uiterlijk was". Gedoeld wordt dan op de nationaliteit. Het nieuwe verbond leidt daarentegen „tot de vorming van een nieuw volk des HEEREN waarbij de band zuiver innerlijk is". Terecht is gezegd, dat de tegenstelling niet bestaat in een louter uitwendige en louter innerlijke bondsverhouding[10]). Dat er geen wezenlijk verschil is tussen de beide bedelingen blijkt al heel duidelijk uit Rom. 4. In Rom. 4 worden Abraham en David genoemd; voor beiden geldt: het geloof wordt gerekend tot gerechtigheid. Ook om onzentwil staat dat beschreven. Wezenlijk verschil dus tussen de bedelingen van het O.T. en het N.T. is er niet; ook niet tussen de bedeling van Abraham tot Mozes en die van Mozes tot Christus. Het nieuwe moet dus ergens anders in bestaan.

Bestuderen wij het belangrijke 2 Cor. 3, dan kunnen wij er voor ons doel veel licht uit ontvangen. In dit hoofdstuk wordt het verschil der bedelingen gekarakteriseerd als Wet en Geest. De heilige Jahwe drukt in zijn wet zijn eis uit en kan daarvan niets laten vallen; Israël stond tegenover die eisende

---

[7]) Calvijn. Zie bij H. van Oyen, Christus de Hogepriester.

[8]) Wij noemen hier niet alle commentaren enz. welke door ons zijn geraadpleegd. Zie o. a. F. W. Grosheide, uitg. Bottenburg; Calvijn; Owen, etc. Zie ook van Calvijn zijn Institutie, II. 10; par. 1 en 23; 1, par. 1—8. — Zie verder H. N. Ridderbos, De komst van het Koninkrijk, 173—183. Wij wijzen ook op het proefschrift van Van den Bergh over: Calvijn en het genadeverbond.

[9]) N. Theol. Stud. 1940; afl. 3.

[10]) G. Ch. Aalders, K.V. 89.

wet onmachtig, in zijn vijandige natuur; Israël was ook onmachtig om die natuur te veranderen en onwillig om Jahwe te dienen in de Geest. Onder de oude bedeling was de wet gegraveerd in de harde tafelen van steen; de uitgedrukte heilige wil van Jahwèh is onveranderlijk en onverbiddelijk. Onder de nieuwe bedeling schrijft de HEERE zijn wet in het hart. En op die wijze komt ook uit het verschil van doxa; de kabood Jahwèh straalde voor de Israëliet op de heerlijkste wijze uit in de Lex Deï; in 2 Cor. 3 wordt betoogd dat de doxa veel rijker zich openbaart in de bedeling des Geestes.

In 2 Cor. 3 : 6 hebben wij dan weer de uitspraak „nieuw verbond". In het slot van dit vers volgt dan de verklaring: „niet der letter, maar des Geestes, want de letter doodt, maar de Geest maakt levend". Letter, gramma, houdt in wetsvoorschrift, wijst op de wet van Mozes, op het karakter der O. Test. bedeling. In gramma hebben wij de exponent van het O.T. Die wet is geestelijk, pneumatisch, Rom. 7 : 14, dus maar niet een bundel voorschriften. Die geïnsculpeerde letter is genoemd „de vorm van Gods gerechtigheid". Die gramma zegt *wat* de wil van God is en *hoe* die verstaan moet worden, Rom. 7 : 10; 2 : 27. Die letter kijkt ons aan, eist van ons; die letter houdt tevens de rechterlijk-veroordelende handeling in. Van de gramma gaat werking uit, goddelijke macht, en vreselijke kracht. Die letter doodt, is strafbedreigend; die letter vervloekt en verdoemt. De wet brengt de facto de dood. Uit dit alles zien wij de bliksemende Sinaï oprijzen en horen wij zijn donders.

Dit alles heeft Israël niet verstaan en bleef daarom onder het oordeel, Ex. 20 : 18; Dt. 5 : 27; vgl. Matth. 9 : 13; dit volk verstond niet dat de wet krachteloos was om te verlossen, Rom. 8 : 3, 4, en dat zij moest opvoeden tot Christus, Gal. 3 : 24, 25. Heel de diakonia van de letter bleef de diakonia tou thanatou, de bediening van de dood.

Tegenover — niet contrair, want beide kennen in wezen de letter en de Geest — tegenover die diakonia van de letter, staat de bedeling van de Geest. Deze bedeling heeft in Golgotha in het centrum gestaan. Buiten Christus moet de letter doden, vervloeken, verdoemen. De Geest des levens in Christus maakt vrij, Rom. 8 : 2. In Christus is niet alleen de vloek opgeheven, maar de Geest maakt ook innerlijk vrij, Rom. 8 : 2. De mens zoekt van nature de wet te verscheuren en de vloek te ontlopen; hij tracht ook de zonde terug te dringen in eigen kracht, maar de begenadigde door de Geest leert met zijn vloek en onmacht vluchten tot den Vloekdrager, zoals de moordenaar aan het kruis deed. De bedeling des Geestes is de bedeling der gerechtigheid, 2 Cor. 3 : 9; deze bedeling openbaart de vervulling der heilsverwerving door Christus.

In die tweeërlei bedeling is tweeërlei doxa. Er is doxa in de bediening des doods; in die doxa straalde uit al de heerlijkheid en al de vreselijkheid, welke God openbaarde van de Sinaï; een afschijnsel van die doxa doet het aangezicht van Mozes glanzen, waaruit te verklaren is dat Israël er geen blik op kon slaan. Die doxa-openbaring moest buiten werking gezet worden, moest voorbij gaan, 2 Cor. 3 : 10; het „nieuwe verbond" brengt, wat de oude bedeling niet bracht. Er is dus een veel rijkere doxa-openbaring, een, die veel meer overvloedig is. De bedeling des Geestes laat zien welke verzoening Christus aanbracht en hoe God die uitwerkt, uit genade, in de weg des geloofs. In geen enkel opzicht dus uit de werken. De volheid daarvan moet en mag worden gepreekt.

Israël kon die doxa-openbaring niet aanschouwen; Israël verstond de doxa-openbaring des Geestes niet, want het had een deksel op zijn aangezicht. Het aangezicht van Mozes moest bedekt worden, omdat feitelijk en geestelijk het aangezicht van Israël bedekt was. Het kalumma moet in Christus worden weggenomen, om de doxa te zien en te kennen. En ook dan nog zien wij de doxa der N. Testamentische bedeling als in een spiegel; het zien van de volle doxa-openbaring wacht nog voor de kinderen Gods, Rom. 8 : 29; 1 Joh. 3 : 2.

Merkwaardig is 2 Cor. 3 : 17: de Heere nu is de Geest, en waar de Geest des Heeren is, aldaar is vrijheid. Duidelijk is wel dat de bedeling des Geestes centraal is in Christus. Zeker wordt hier in kern gezegd dat Pneuma hier doelt op het *hoe* van het geloofsleven, op het betrokken zijn van de pistis op Gods heilsdaden in Christus.

Wij kunnen met Calvijn en vele anderen concluderen dat er tussen Oud en Nieuw verbond een gradueel verschil is; *nieuw* drukt dan het grote verschil in mate van doxa-openbaring uit. Naar 2 Cor. 3 kunnen wij dit wel allereerst vaststellen. Maar dit graduele mag niet worden gebruikt om het onderscheid te vervlakken. Israël stond nog onder de voogden en verzorgers, Gal. 4 : 2; was nog in dienstbaarheid en nog niet mondig. Wie dit uit het oog verliest, verstaat het Pinksterfeest niet en kan daarom het karakter van de Nieuw-Testamentische bedeling niet onderscheiden van de oude bedeling.

Onder de oude bedeling hoort Israël steeds het Woord: Mijn inzettingen en mijn rechten zult gij houden; de mens, die ze doet, zal daardoor leven; Ik ben de HEERE, Lev. 18 : 5. Israël is in dat verbond niet gebleven, Jer. 31 : 32; vgl. Hebr. 8 : 9; het heeft „de wet Gods", Rom. 7 : 26, ook niet verstaan. De HEERE zegt dat Hij een nieuw verbond zal maken en de kern er van is: *Ik* zal mijn wet in hun binnenste geven en *Ik* zal die in hun hart schrijven, Jer. 31 : 33. Let wel: Israël hoorde onder de oude bedeling: de mens, die ze doet, zal daardoor leven; de kerk onder de nieuwe bedeling hoort: Ik zal *geven . . . ;* alles gaat van God uit. Israël wandelde niet in die inzettingen Gods en ondervond dus: de letter doodt. Waar God *geeft,* wordt de betekenis van de bedeling des Geestes verstaan. Israël moest natuurlijk het *doen* betrachten in *geloof,* maar Israël heeft het verbond verbroken. Jahwèh zal *geven;* en *wat* en *hoe* Hij geeft, komt in de profetie van Jer. en in Hebr. 8, als in 2 Cor. 3, heel duidelijk uit. In dit *geven,* in dit *nathan* van Jahwèh, glanst de genade in Christus; hier straalt Gods welbehagen; hier is de openbaring van de verzoening vooropgezet; hier blijkt dat er toegang tot de heilige God is in levensgemeenschap. Dat *geeft* Jahwèh, waar het onmogelijk is voor Israël om het door *doen* te verkrijgen.

De onderscheiding is wel scherp. Jahwèh zegt: Israël heeft het verbond met Mij vernietigd, doch voegt er aan toe: maar Ik zal *geven . . . !* Wat Hij geven zal hoorden wij. Het onmogelijke van de redding zien wij in Israël, zien wij beneden; de ware verlossing komt van boven; Jahwèh zegt: natatti. Zien wij naar beneden, dan aanschouwen wij het onmogelijke; blikken wij naar boven dan straalt het licht helder uit. Ik, de HEERE, zal een nieuw verbond maken; Ik zal geven dat zij Mij kennen, in mijn wegen wandelen; Ik zal mijn wet schrijven in het hart van mijn volk. Eens schreef Jahwèh zijn wet in de harde stenen tafelen; nu belooft Hij zijn wet te schrijven in het hart van zijn volk; eens stond het „doe dat" voorop, nu „Ik zal geven";

eens moest Israël de bliksems van de Sinaï zien, en sidderen bij het horen van de eisen der wet, nu mag het volk des HEEREN zich verheugen in het stralende licht van Golgotha en verstaan dat God vreugde en licht geeft voor de oprechten van hart.

Nu moeten wij goed verstaan dat het *geven* onder de oude bedeling geen vreemde zaak was; het onderscheid tussen de oude en de nieuwe bedeling bestaat dus allereerst in wat *vooropstaat;* niet meer in: doe dat, maar in: Ik zal geven. Christus heeft het volle heil verworven en de Geest is uitgestort om de Kerk te leren dat zij mondig is. Rom. 8 : 15.

Onder „nieuw verbond" kunnen wij dus, heel kort en heel eenvoudig samengevat, verstaan: dat de HEERE uit de door Christus verworven volle zaligheid zijn volk bedient, in de weg des geloofs, door zijn Geest, Joh. 16 : 14, die de kerk der nieuwe bedeling opvoedt tot mondige zonen, zonder de werken der oude bedeling, zonder *die* gramma, welke doodt en verdoemt.

IV

Hieruit volgt vierderlei exponent.

1⁰ De gevonden verklaring zegt ons dus niet dat „nieuw verbond" ons leert dat heel de Nieuw-Testamentische gemeente gehouden moet worden voor wedergeboren-uitverkoren. Alleen bij een dogmatisch uitgangspunt kan dat worden vastgesteld.

Natuurlijk staat vast dat de HEERE zijn beloften uitwerkt, vervult, en dat Hij dat doet in de harten der verkorenen, maar dat houdt niet in: heel de gemeente is te houden als deel hebbend aan dit toegepaste heil. Wij geloven dat de Schrift het anders leert, zoals o. m. uit Joh. 15 : 1 vv.; 1 Cor. 10; 2 Petr. 2 : 1, e. a. teksten duidelijk is.

Christus verwierf alle genadeheil; de HEERE schenkt het volle heil; de Heilige Geest past dit toe. Maar dat het in „nieuw verbond" alleen om de uitverkorenen gaat en dus de Nieuw-Testamentische gemeente gehouden moet worden voor wedergeboren-uitverkoren, leert de exegese van Jer. 31 : 31—34 niet. Natuurlijk moeten wij goed onderscheiden tussen het aanbod en de toepassing van het heil.

2⁰ Wanneer wij naduk leggen op de eis des geloofs en dus accentueren: geloof de heilsbelofte in Christus, dan moeten wij van die eis geen eis der oude bedeling maken. Die eis is er niet een als van een werkverbond. Natuurlijk is er geen essentieel onderscheid tussen de eis des geloofs onder de oude en onder die van de nieuwe bedeling. Maar dat sluit goed onderscheiden niet uit. Beseffen velen wel, dat door het eenzijdig op de voorgrond stellen van geloof en nieuwe gehoorzaamheid, het karakter van het nieuwe verbond in het duister wordt gehuld? Men geeft er weer een karakter aan als van de oude bedeling. Voor Israël stond voorop: die deze dingen doet, zal door dezelve leven, Lev. 18 : 5. Door het eenzijdig accentueren van de eis des geloofs, wordt het karakter van het nieuwe verbond aangetast.

Natuurlijk is er een eis des geloofs, maar dan in de Nieuw-Testamentische gemeente een uit het nieuwe verbond, dat ons zegt: alles is volbracht. En ook: het geloof is werk Gods, de nieuwe gehoorzaamheid is er alleen door de Heilige Geest. Alles is gave der genade uit de volheid van Christus. Wie dit niet verstaat en op die wijze niet verklaart, misleidt zichzelf en anderen. Wie door die genade niet uit de volheid van Christus leeft, blijft onder de

vloek, Rom. 8 : 1, 2. Wij moeten goed verstaan wat de HEERE uitgeschakeld heeft en wat Hij in de nieuwe bedeling op de voorgrond zet, Lev. 18 : 5; 2 Cor. 3; Hebr. 8.

3⁰ Wij moeten waken tegen een steriel christendom. Mogelijk is dat wij onze beschouwing over „nieuw verbond" zo systematisch voor elkaar hebben, dat wij menen alles te bezitten. Geestelijk zijn wij dan onvruchtbaar. Geestelijke geloofsoefeningen kennen wij niet; het mystieke leven, geboren uit en onderhouden door de bediening van de Heilige Geest, wordt dan vaak veroordeeld als „ziekelijk", als subjectivisme. Gij hebt slechts te geloven; gij moet aan de „eis" voldoen; gij moet gehoorzamen als bondeling.

De keerzijde er van vindt gij bij een ander soort steriel christendom. Er zijn mensen, die theoretisch de verkiezing belijden, de noodzaak der wedergeboorte erkennen, de weg der bevinding uit hun hoofd hebben geleerd, enz. Maar zij blijven in valse rust leven bij: de HEERE moet het geven; de Geest moet het doen. En zo leeft men, met een hoofd vol schone theorieën over het nieuwe verbond, steriel, zonder geestelijke vruchten. Men verstaat niet dat „nieuw verbond" zegt: hier is het volle heil te verkrijgen om niet, uit genade, Jes. 55; versmaad dit heil niet, want dan is uw oordeel vreselijk.

4⁰ De weg des geloofs wordt ons uit het „nieuwe verbond" voorgehouden, tegenover het oude verbond, dat ook genoemd wordt: de oudheid der letter, Rom. 7 : 26. Die weg is de enige weg der zaligheid.

De rechtvaardiging is uit het geloof, Rom. 5 : 1, 2. Juist zij, die dit leren, schrijven op hun werken de dood; zij leren dat in Christus de vrede bij God is; door die genade is de toegang tot een verzoend God open. In de geestelijke worsteling, als worsteling des Geestes en des geloofs, worden wij „der wet gedood", Rom. 7 : 4, 26; dan sterft de jood en leeft de christen; dan wordt de Farizeeër weggeslingerd en gaat de tollenaar rechtvaardig naar huis; dan sterft de oude mens, ook de werkheilige oude mens, en leeft de nieuwe mens. Dan wordt de nieuwe wijn gedaan in nieuwe lederen zakken. Het volle heil wordt aangeboden in eis des *geloofs;* dat wil dus zeggen, dat hier alle werk van de mens is uitgesloten. Hier is het volle aanbod van de genade, van het geven des HEEREN, van de Heilige Geest. Het „nieuwe" zegt: de nieuwe wijn is er; het vervulde Evangelie wordt u gepreekt; gij ontvangt permissie om het genadeheil te ontvangen in de weg van geloof; maar dan geloof als vrucht van het *geven* des HEEREN. En gehoorzamen is eveneens vrucht van het geven Gods, Jer. 31 : 31—34.

Maar die nieuwe wijn begeert niemand terstond; van nature nooit.

Zie Saulus van Tarsen, de vrome werker. Wat heeft die man geworsteld om te leren dat hij door de wet aan de wet moet sterven om uit de wet gerechtvaardigd te willen worden. Maar het „nieuwe" heeft hij verstaan. Op de school des Geestes. In beginsel toen de Heere Jezus hem de „schuldbrief" uitreikte met de woorden: „gij vervolgt Mij!" Verstaan wij het? Saulus moest van de nieuwe wijn niets hebben. Maar Saulus heeft die brief moeten aannemen en bij het licht van Gods Geest, die overtuigt en het hart overbuigt, de schuldbrief hoe langer hoe dieper verstaan: ik ben, met al mijn vroomheid, vleselijk, verkocht onder de zonde; ik moet het eigendom van een Ander worden. En hij wist dat hij „naar het vlees" bleef dienen „de wet der zonde". Zo is hij gedood aan alle eigen werk; zo heeft hij geleerd dat de wet doodt; zo is door hem verstaan hoe alle pogen om door eigen werk iets te willen zijn of te willen doen, een vervolgen van

Jezus is, vijandschap is tegen zalig worden naar het „nieuwe verbond".

Maar deze Saulus heeft ook de „genadebrief" der schuldvergeving ontvangen uit de hand van Jezus met de woorden: „Ik ben Jezus!" Jezus, welk een Naam is die voor Saulus geworden. Al zijn brieven zijn een verklaring van die éne Naam. Die Naam zegt: Hier ben Ik, de HEERE, als verzoend God voor u, vervolger en vijand, in Jezus, de Gekruiste. En die vrijbrief heeft de apostel ook leren lezen bij het licht van Gods Geest. En die Geest heeft die wondere Naam in hem verklaard. Die Geest werkte het geloof, leerde die Naam kennen, overtuigde Saulus er van dat die Naam alles inhield, waardoor Saulus in Jezus steeds dieper leerde geloven. Op de weg naar Damascus stierf de apostel in beginsel aan zijn werkheiligheid; heel zijn huis van geloofsverwachting stortte ineen; de zondaar moest uit het „nieuwe" leren leven. En hij heeft er uit geleefd. Hij verstond de rijkdom van Rom. 5 : 1, 2. Hij wist nu het geheim van het nieuwe: Jahwèh vergeeft de ongerechtigheid en gedenkt onze zonden niet, alleen in Jezus.
Door Hem is de volle gemeenschap geschonken, Jer. 31 : 1, 33; wie dit bezit, is van den HEERE geleerd en met de Geest gezalfd, Joh. 6 : 45; 1 Joh. 2 : 27; die is een nieuw schepsel, 2 Cor. 5 : 17, en die zal eens volmaakt in het nieuwe delen, en in het nieuwe roemen.

Laten wij zó het „nieuwe verbond" leren verstaan en leren preken. Dan staat op de voorgrond wat verworven is; dan mogen wij, zonder bedekking, het volle heil aanbieden en het karakter van de nieuwe bedeling in het volle licht laten glanzen: Gods Geest is gekomen om Jezus te verheerlijken en om de onmondige kinderen mondig te maken. Maar dan worden wij geen wettische drijvers, die van de „eis" een wettische eis maken, en de „nieuwe" gehoorzaamheid als een „oude" gehoorzaamheid gaan voorstellen. Neen, het nieuwe eist geen *doen* van de mens, als *werk* van de mens, maar eist dat wij het nieuwe als nieuw zullen erkennen. Vergeten wij niet dat ook wij dan de schuldbrief en de genadebrief moeten leren kennen en be-amen. Dan doodt de wet ons; dan sterft de Farizeeër; dan worden wij naakt voor God gesteld en geheel ontledigd; dan leren wij dat ons werk verwerpelijk, verdoemelijk voor God is en dat wij alleen uit het geloof, dus niet uit de werken zalig worden. Geloven is dan zich laten zaligen, God laten *geven* en Hem zijn wet, tot nieuwe gehoorzaamheid, in het hart laten schrijven. Dan zullen wij met een historisch geloof niet tevreden zijn, noch op veronderstellingen bouwen, maar er naar staan om uit het nieuwe bediend te worden, en het nieuwe te beleven, als geschenk, als werk Gods, in Jezus Christus. Dan ben ik vrij van de wet, der zonde dood, en leef ik onder de heer-schappij van Christus, Rom. 6 : 14, 11. Dan heb ik vrede bij God, ook al zijn alle vredeverstoorders op mijn vredepad; dan heb ik een geopende toegang tot God, ook al is mijn hoofd bedolven in de golven van mijn ongerechtigheeên en al zoekt de briesende leeuw mij en al Gods kinderen te verderven. Dan wordt God verheerlijkt in zijn eigen werk. Dan leren wij iets van: o, Diepte des rijkdoms, beide der wijsheid en der kennis Gods. Hoe ondoorzoekelijk zijn zijn oordelen en onnaspeurlijk zijn wegen. — Want uit Hem, en door Hem, en tot Hem zijn alle dingen; Hem zij de heerlijkheid in eeuwigheid. Amen.

*

HET ONTSTAAN VAN DE KERKEN VAN BRESLAU, GÖRLITZ, ODERWITZ EN EBERSBACH EN ONZE CORRESPONDENTIE MET HAAR

DOOR

DR G. KEIZER *)

I

't Was in 1940 tachtig jaar geleden dat in Breslau *de vrije Evangelische kerk van Duitschland* werd gesticht (Freie Evangelische Kirche Deutschlands [1]). Haar stichting staat in zeer nauw verband met den arbeid en de prediking van de schotse joden-missie in Breslau.

De Schotsche kerk, t.w. the stated, the established church (de staande, de grootste kerk; wat men in het fransch zou noemen de église nationale) zond in 1839 een commissie uit naar het vasteland van Europa, en dan vooral naar die landen en steden, alwaar een zeer talrijke jodenbevolking woonde, met het doel de mogelijkheid en het gewenschte te onderzoeken aldaar de joden-missie aan te vangen. Deze commissie bestond uit de heeren rev. Dr Keith, rev. Dr Black, rev. Robert M' Cheyne en rev. R. Bonar. Na thuiskomst en rapport werden onderscheiden steden uitgekozen, joden-centra, en tot haar missionarissen gezonden. Zoo ontstond indertijd ook de Schotsche zendingskerk in Amsterdam. In Centraal Europa kwamen steden als Boedapest in Hongarije, Jassy in Moldavia (Roemenië), Lemberg in Ga-

---

*) Toen de huidige redactieleden den arbeid ten bate van het Geref. Theol. Tijdschrift overnamen ontvingen zij ook dit artikel van Dr G. Keizer. Hoewel Dr Keizer door zijn overlijden verhinderd was zijn artikel af te maken, is het toch te belangrijk om het niet te plaatsen. F. W. G.

[1]) Treffend is de overeenkomst tusschen de wording van deze vrije kerk en die der Afscheiding. Zoo mogelijk is de tegenkanting die zij ondervond nog meer overeenkomende met die waartegenover de Afscheiding en Doleantie kwamen te staan. De vader dezer „Scheiding", de Schot ds Daniël Edward heeft een geschriftje nagelaten: *Die Freie Evangelische Kirche Deutschlands und ihre Gegner.* Vom verfasser von „Hiob's Drei Freunde". Hamburg, 1861. Gustav Edward Nolte. (Heroldsche Buchhandlung). Het motto is Joh. 8 : 36: „So euch der Sohn frei macht, so seid ihr recht frei". Deze Apologie gaat in haar beteekenis ver uit boven den tijd van haar opstelling en den kring van tegenstanders tegen wie ds Edward zich verweerde. Tevens blijkt uit dit werk weer dat deze Schot alzijdig was toegerust en met den vijand in de poort kon spreken. Hij beheerscht de voor hem vreemde taal als een ingeborene des lands. In de geschiedenis van Duitschlands kerk blijkt hij thuis te zijn als een inheemsch kerkhistoricus zoodat hij den tegenstander en bediller wederstaat met wapenen uit diens eigen tuighuis. Daarbij heeft hij durf, of liever geloof en dat doet hem spreken. Deze Apologie verscheen onder den schuilnaam: Schrijver van „Hiob's Drei Freunde". Reeds voor drie jaar had ds Edward gepubliceerd een geschrift onder den titel: *Hiob's drei Freunde oder Bunsen, Stahl und Prälat Ritter als Helfer der leidenden Christenheit.* Met den ondertitel Christus—König, die Losung der Zukunft von JTHJGL. Hamburg, 1858, Nolte & Köhler. Het motto luidt: Siehe ich habe geharret, dass ihr geredet habt;

licië, Breslau in Silezië voor uitzending van missionarissen in aanmerking.

De eerste dien de Schotsche kerk voor het werk in Jassy aanwees was rev. Dr Duncan. Daar deze zijn zaken niet zoo wist te regelen dat hij naar de aangewezen plaats kon vertrekken, werd in zijn plaats benoemd Daniël Edward, die zijn studiën aan de Hoogeschool juist had beëindigd, en werd geordend en uitgezonden. Hij kwam in Juni 1841 op de plaats van zijn bestemming, in het toen zeer verafgelegen Jassy, dat moeilijk te bereiken viel, van uit Schotland duurde de reis niet maar enkele dagen, doch eer eenige weken. Dan betrad hij een zendingsterrein waarop niemand vóór hem had gewerkt. Hoe vreemd joden, grieksch-orthodoxen en zelfs luthersche tegenover het werk onder joden stonden, ervoer de jonge missionaris op alle manieren en niet immer op de meest aangename. Ds Edward was destijds nog ongehuwd. Na vier jaar van harden arbeid keerde de jonge man voor een korten tijd naar Schotland terug.

Inmiddels had daar plaats gegrepen de Afscheiding in 1843 onder den ook in ons land bekenden Chalmers, bij welke scheiding het ging om het Patronaatrecht. De laagkerkelijke groep had de meerderheid in de synode en eischte het veto-recht op voor de gemeente. De regeering weigerde zich te voegen naar het besluit der synode ten gevolge waarvan niet minder dan vijfhonderd predikanten (één derde van het getal) brak met de Staande kerk en zich vestigde als de Vrije Schotsche kerk. Dit geweldig gebeuren greep plaats, terwijl Edward in Jassy arbeidde. Maar hij was niet onkundig omtrent dit kerkelijk conflict, hield zich niet afzijdig, doch sloot zich met alle de schotsche missionarissen aan bij de Vrije kerk van Schotland. Men moet dit een en ander weten tot rechte beantwoording van de vraag: hoe 't toch moet worden verklaard, dat er in Breslau en rondom deze Silezische hoofdstad, in een land waarin de gereformeerde kerk zoo weinig

---

ich habe aufgemerkt auf euren Verstand, bis ihr träfet die rechte Rede. Hiob 32 : 11.

Voor mij ligt de tweede druk.

Het volgende jaar verscheen, wederom schuilgaande, in Hamburg, Nolte & Köhler (Heroldsche Buchhandlung) *Ist kein Arzt da?* Oder Israel und dessen Propheten. Het motto luidt: Ist denn keine Salbe in Gilead? Oder ist kein Arzt da? Warum ist denn die Tochter meines Volkes nicht geheilet (Jeremia 8 : 22). Dit is het omvangrijkste van de vier geschriften van ds Edward in Hamburg verschenen. Nog in hetzelfde jaar bracht de Heroldsche boekhandel op de markt: *Israels Ziel. Licht aus der Vergangenheit.* Dit en een geschriftje reeds in 1855 te Breslau verschenen onder den titel: *Dem Friedensfürsten Sein unveräusserlicher Vorzug bewahrt.* Offenes Sendschreiben an den Herrn Ober-Rabbiner dr Frankel mit Beziehung auf seinen jüngst gehaltenen Festvortrag von Daniel Edward B.D., Prediger der Freien Kirche Schotlands onder het motto: und wird geschehen zu der Zeit, dass die Wurzel Isaïs, die da stehet zum Panier den Völkern, nach der werden die Heiden fragen; und seine Ruhe wird herrlich sein, Jes. 10 : 10; deze beide geschriften raken in het bizonder de zending onder de joden. Ds Edward weet aan te vallen en kan als het moet zich ook verdedigen. De vreemdeling, de Schot, die niet schroomt ongeroepen zich te werpen in een cultuurstrijd in Duitschland, waarbij hij coryphaeën als Bunsen, Stahl en den prelaat Ritter aangreep en hen tekende als mensen die een rol speelden gelijk aan die van Jobs vrienden, van dezen kampioen voor de waarheid tegenover welken Goliath hij ook kwam te staan, kon men niet verwachten dat hij zou zwijgen toen men van vele en onderscheiden kanten de Freie Evangelische Kirche Deutschlands aanviel al waren de tegenstanders ook mannen van naam als prof. Hengstenberg, Besser, Nathusius en joden-zendelingen als Hartmann en Lange, waarop ik later nog terugkom bij de stichting der genoemde kerk.

was ingeburgerd, zoolang toegestaan en als door toevallige omstandigheden, die nauw verband hielden met staatkundige verhoudingen en het regeerende Brandenburgsche vorstenhuis, voet aan wal had kunnen krijgen, dat in zulk een milieu een vrije kerk kon worden gesticht, die wèl den naam vrije evangelische kerk van Duitsland droeg, maar toch, zoals straks zal blijken, geheel op schotsche leest was geschoeid en van zeer duidelijk uitgesproken gereformeerd karakter.

Ds Edward genoot dan in den zomer van 1845 eenigen tijd vacantie in Schotland en koos tot vacantieoord het stille Ayr „en sloeg natuurlijk des Zondags den weg in naar de Vrije kerk, die toen nog samenkwam in een houten gebouw". Hij herkende in den predikant een vroegeren studiegenoot, hernieuwde de kennis en trof in zijn woning diens zuster. Een jong meisje „dat brandde van liefde voor het huis Israëls". Een meisje, dat een harde levensschool had doorgemaakt, maar nu ook van zessen klaar door God was toebereid om met eigen hand tot Ds E. als haar man te worden geleid. In haar schonk de Heere hem de passende hulp. Men leze slechts de brieven door haar geschreven van de onderscheiden velden, waarop zij naast haar man vele jaren heeft mogen werken[2]).

Reeds in October moest Ds E. weer naar het zendingsveld terug, naar Jassy met zijn zeventig kerken, met zijn vuile straten, met zijn overgroot aantal joden, zovelen dat zij de bevolking als het ware overheerschten. Des Zaterdags lag Jassy stil, als was men op een Zondag destijds in Schotland.

Niet lang meer zou hij daar zonder gezin zijn. Katharina Grant, oudste dochter van rev. Patrick Grant, Kirkmichael, Highland of Banffaire, geboren 2 April 1813, trok het volgende jaar in Aug. 1846 met haar broeder, Edwards studiegenoot, en diens vrouw naar het haar zoo goed bekende en door edele vriendschapsbanden zoo geliefde Bonn, waar zij haar bruidegom zou ontmoeten. Te Neuwied werd daarop het huwelijk gesloten, waarbij tot groote blijdschap van de jonggehuwden niemand minder dan de jodenvriend Dr Keith tegenwoordig was.

Daarop ving voor Edward en diens jonge vrouw de terugreis naar Jassy aan. Zij had geen sterk gestel. De reis ver naar het Oosten! Met de wagen van Bonn naar Regensburg, dan de Donau af, dagen en dagen, eerst langs den kalmen breeden stroom door de laagvlakten, langs Linz, Weenen, naar Pest (Boedapest).

Na Pest weer de Donau af. Maar hoelang nog en dan waarheen! In Pest werd op het douanekantoor geïnformeerd, waarheen de reis ging en de bagage moest worden ingeklaard. Naar Jassy in Moldavië! Stel je voor, zei daarop de douanier tot een collega: deze dame gaat naar Moldavië! En dan nog wel naar Jassy in Moldavië! De Donau af! Een gevaarvolle bootreis, door de IJzeren Poort naar Galatz. Het einde van de bootreis! Daar te Galatz valt de Pruth in de Donau. Van Galatz met den wagen naar Jassy! (Een jodencentrum!). Daarnaast een grieksche kerk, die haar proselieten

---

[2]) Hoe graag zou ik in veler handen en dan vooral van joden-zendingscommissies zien: Missionary life among the Jews in Moldavia, Galicia and Silesia. Memoir and letters by mrs Edward. London, Hamilton, Adams and Co. 1867. Allicht is voor ons toegankelijker, de vertaling: Katharina Edward. Ein Missionsleben in Moldau, Galizien und Schlesiën, aus dem Englischen. Halle a/S. Verlag von Georg Schwaba, 1896.

maakte uit het jodendom, zooals de roomsche kerk deed met Waldenzische predikanten-kinderen, ze oplichten, in instituten plaatsen, zoodat deze kinderen later niet weten, wie en waar hun ouders zijn. In Jassy moet deze zendeling den Christus prediken aan joden, die weten dat de christelijke kerk, die zij kennen, „hun kinderen, bij wijle troepsgewijze in den stroom gedreven, den heiligen doop toediende" [3]). Edward met zijn vrouw zullen werken onder een jodenbevolking! Zoover van het eigen land en volk en familie verwijderd! Daar wèl te lezen van het sterven in 1847 van Dr Chalmers maar niet de begrafenis bij te kunnen wonen. Wel uitgenodigd te worden door den reeds genoemden Dr Duncan, nu missionaris te Pest, ter samenspreking in Galatz, maar dien alleen in tegenwoordigheid van velen te kunnen spreken door traliën heen, vermits Dr Duncan op een quarantaineschip wordt vastgehouden. En dan het jaar 1848. Zelfs in het afgelegen Jassy blijft het niet rustig. Russische officieren en Turksche pacha's houden een oog in 't zeil, lettende op de bobbels die opstijgen uit de Balkan. De toestand is zóó gespannen dat de vorst den reeds aangevangen bouw van een paleis stop heeft gezet. Daarbij komt de jodenhaat. In Pest moeten vele joden de stad verlaten. Ook in Jassy zijn ze gehaat. En de vriendin der joden verwondert zich daarover niet [4]).

De moeiten en teleurstellingen door Ds Edward en zijn kloeke vrouw ondervonden in Jassy zijn groot en vele, toch is het niet dat zij voor die uit den weg gaan als zij weldra dit arbeidsveld zullen verlaten, maar omdat Ds Edward aan het comité voor de jodenzending als zijn overtuiging heeft kenbaar gemaakt, dat de huidige omstandigheden dringend vorderen dat er voor Galicië iets gedaan wordt aangezien aldaar op zoo wondere wijze een deur is opengegaan. Zijn gronden heeft hij èn aan het comité uiteengezet èn in een brief aan Moody Stuart. Al in een brief aan haar broer, d.d. 17 Sept. 1848 schrijft mevr. E. vermoedelijk Jassy tegen het einde van October reeds te zullen verlaten. Zij ziet den weg wel niet zoo duidelijk als haar man, echter ook zij is overtuigd dat het noodig is dit station te verlaten. Zij zijn niet met vleesch en bloed te rade gegaan, maar zo schrijft zij: u kunt u niet voorstellen, wat alles wij hier wel hebben door te maken: vleesch en bloed zouden onder den last haast te zamen breken.

Het comité trad in het voorstel van Ds Edward. De jodenzending werd van Jassy overgeplaatst naar Lemberg. God leidde deze beide geloofshelden met hun dochtertjes op den weg die over Galicië naar Silezië, naar Breslau zou voeren.

Acht en half jaar heeft Ds E. in Jassy gewerkt. De toon in den laatsten zooeven genoemden brief is zeer gedrukt, onder den verschen indruk van het droeve feit dat de arbeiders, E. met een van zijn helpers, zich juist in den laatsten tijd genoopt hadden gezien een ouden convertiet, bekeerden jood, van de gemeente af te snijden.

Zij had haar man nog nimmer zóó verslagen gezien!

Toch zou de arbeid van alle deze jaren blijvende vruchten achterlaten in Jassy. Door den doop waren aldaar negen en twintig personen opgenomen in de gemeenschap der kerk van Christus. Velen daarvan zijn als kiemkrach-

[3]) A. w. blz. 60. Brief van C. E. Jr. Jassy, 20 Jan. '47.
[4]) Zij schrijft Jassy, 22 Mei 1848 aan haar broer: Zij (de joden) zijn echte bloedzuigers van een land. Zij bevorderen niet den welstand daarvan, maar ze zuigen het uit tot eigen voordeel; a. w. blz. 121.

tige zaden naar alle zijden uitgestrooid. Toen Ds Theodor Meyer na een jaar of tien à twaalf Jassy bezocht, vond hij aldaar nog onderscheidene personen die met levendige belangstelling gewag maakten van Edwards zendingswerk in Jassy.

Waarom en hoe was het dat het oog van Ds E. juist op Galicië was gevallen? Wat trok hem naar dat land en die stad? Lemberg was de hoofdstad van Oostenrijksch Polen. Door de revolutie van het jaar 1848 had de macht van Oostenrijk in dit deel van zijn gebied een knauw gekregen. Nauw had Ds E. het geraden geacht Jassy te verlaten, of de wensch vatte levendig post in zijn hart zich naar deze provincie te begeven, waar zóó lang en zóó hardnekkig de Bijbel was verboden en geweerd. Hij ontveinsde zich de moeilijkheden, die hem daar wachtten, niet. Had hij zijn vertrek naar Lemberg ook maar veertien dagen uitgesteld, dan zou hij te vergeefs hebben beproefd aldaar voet aan wal te krijgen, toen toch waren de Oostenrijkers al weer in het vol bezit van de stad.

De beide schotse predikanten M'Cheyne en Bonar, leden van het comité van de vier afgevaardigden, reeds genoemd, hadden op hun reis in 1839, ook een bezoek gebracht aan Lemberg. Aan de grens van Galicië werden ze destijds door de douane drie uur opgehouden tot onderzoek van hun bagage. Men nam hun de boeken af, zelfs hun hebreeuwsche en engelsche bijbels. Zij werden voor de keus gesteld: hun boeken door te laten zenden naar den censor te Lemberg of die aan het grenskantoor te laten, tot zij het Oostenrijksch gebied weer zouden verlaten. Op hun verzoek althans hun engelsche bijbels bij zich te mogen houden werd kortweg geantwoord: *Het is in Oostenrijk niet geoorloofd.* Toen men in hun mappen verzegelde brieven ter aanbeveling bij den consul en andere personen vond, werd aan hen een geldboete opgelegd. Zij mochten dienzelfden dag niet doorreizen. De genoemde rapporteurs voegen aan dit relaas toe de opmerking: „de beambten wisten wel dat hun niet elken dag twee protestantsche geestelijken in de hand vielen".

Toentertijd telde Lemberg (naar die stad nu vertrok Ds Edward met de zijnen) 30.000 inwoners, daaronder drie duizend joodsche gezinnen met ongeveer 15.000 zielen.

In den zeer onrustigen herfst van 't jaar 1848 reisde de familie E. per as van Jassy over Tschernowitz, na hun inboedel te gelde te hebben gemaakt, in de maand October, en dat nog wel met een klein kind, naar Lemberg, terwijl onderweg het bericht hen bereikte dat in Lemberg de cholera was uitgebroken en een russisch leger bij Krakau de grens overgetrokken was.

De stad was in onrust! Iedere volksgroep was zich zelf tot wet. Tweemaal des daags exerceerde de nationale garde, gerecruteerd uit burgers. Dagelijks deserteerden er uit het leger vele Hongaren, die uitweken naar hun eigen land. Mevrouw E. begroot in een brief, d.d. 28 October 1848 aan haar broeder geschreven, het aantal joden op veertig duizend en in heel de provincie op vier- à vijfhonderd duizend. Deze joden zelf stonden als reformen orthodoxe joden zóó scherp tegenover elkander, dat kort voordien de bekwame rabbi van de reform-joden vergiftigd was geworden door de orthodoxe partij. „Zoo gaat het toe in de stad, waarin wij leven" schrijft mevr. E.

In Weenen was revolutie uitgebroken!

In Lemberg leefde men in spanning mede: „doch wat vermocht een stadsbevolking tegenover een bezetting van 20.000 man"!

De jezuieten waren tot op den laatsten man verdreven uit de stad; daarom verzoekt mevr. E. haar broeder op de brieven niet te zetten: *missionaris;* allicht zou Ds E. deswege voor een jezuiet kunnen worden gehouden.

De kracht van de Polen was bizonder sterk. Sinds de „Constitutie" waren alle duitsche namen van straten en bekendmakingen vervangen door poolsche. De Edwards werden in winkels onvriendelijk behandeld omdat zij duitsch spraken [5]).

In een schrijven, vier dagen vroeger gedateerd, aan haar hartsvriendin miss Douglas, zegt ze: „je zou verbaasd staan, als ik een beschrijving gaf van onze reis en aankomst in Lemberg". Het teekent wel heel duidelijk, hoe gespannen de toestand aldaar was, als zij haar vriendin schrijft „een volgenden keer, als ik schrijf, moet je tussen de regels door lezen om te weten wat ik zeggen wil, want onze positie is hier veel te gevaarlijk, dan dat ik het wagen zou vrijuit te spreken." Over den toestand schrijft ze: „De Constitutie van Maart heeft de menschen hier, die tot hiertoe in groote „Knechtschaft" werden gehouden, letterlijk den mond opengebroken. Stel je voor: verstandige weldenkende menschen, durfden het niet te wagen vrijuit met hun verwanten en buren te spreken. Zij zijn gewoonweg dol. Zij reizen van de ene plaats naar de andere. Boeken, die verboden waren, koopen en lezen zij!"

Of Ds E. ook goed gezien had toen hij verzocht Jassy te mogen ruilen met Lemberg! Een brief van 6 Nov. 1848 teekent in levendige kleuren een bombardement dat de oproerige stad moest doorstaan. De post van Weenen kwam niet door. Haar brief van 6 December — men ziet uit de datering dat Ds E's vrouw regel kende — is weer vol van de politieke gebeurtenissen van 1848. De brief begint met de mededeeling dat het ook in Pruisen rumoerig is; zij vervolgt met den wensch te kennen te geven dat men ook in Schotland dat wondervolle licht zal hebben gezien, dat zoo groot opzien heeft gewekt in geheel Europa. Het begon des avonds ongeveer om elf uur. Iets prachtvollers kon niemand hunner zich denken. Zij gist dat men bij de huidige onlusten in Europa dit natuurverschijnsel wellicht voor een ongeluksteken zal houden. In ieder geval is in Italië deswege een schrik onder de menschen. Zij deelt dan verder mede dat de keizer van Oostenrijk ten behoeve van zijn neef Frans Jozef afstand heeft gedaan van den troon.

Ds Edward *geeft les* in het grieksch aan een doctorszoon en zij *neemt les* in het poolsch. 't Is zwaar, doch zij acht het „buitengewoon rijk en welluidend". 't Blijft onrustig in Lemberg! Lemberg ligt in een dal! Van af de heuvels van rondom wordt het gebombardeerd. De gevaren zijn vele en groot. Doch Ds E. en vrouw gaan reeds tot hun arbeid in! De cholera vaart door Europa, is doorgedrongen tot in Schotland. De Edwards zijn in zorg over de hunnen. In een brief van 18 Januari 1849 doet zij haar broer eenige huismiddeltjes tegen de gevreesde ziekte aan de hand. Maar Ds E. en zijn vrouw worden door oorlogsgevaar noch door pestilentie opgehouden. Zij *neemt* drie uur in de week les in het poolsch, zij *geeft* drie uur les in het

[5]) Tot tweemaal toe, eenmaal vóór den wereldoorlog en éénmaal daarna, ondervond ik een zeer onwelwillende bejegening van de zijde van Tsjechische beambten in Teschen-Bodenbach, omdat ik duitsch sprak; eerst toen ik in het fransch te kennen gaf wat ik verzocht en men merkte dat ik Nederlander was, veranderde hun houding en werd ik geholpen.

engelsch. En Ds E. — wat had hij aan zijn kennis van de klassieke talen in Jassy gehad! — zij schrijft: hij deed er absoluut niets mee. Zij nutte hem niet! Hier openen deze lessen menige deur, en in hope menig hart, doordat met zijn steun jongelui worden voorbereid voor het examen, en hij zich daardoor bemind heeft gemaakt. Toch drukt op Ds E. het alléén zijn. Hij voelt sterk het gemis aan een gemeente. De tijd blijft zorgvol! De gedachte klimt op Galicië te verlaten. En toch, na een jaar reeds, neen het zou hun zwaar vallen dit arbeidsveld dan al op te geven. Als zij maar eens broeders ontmoetten! Rev. Smith, een jodenzendeling van Pest, werd verwacht, doch is niet gekomen; welk een terleurstelling! Daarbij komt: zij wenschten dat hun kleinen zouden worden gedoopt. Zou de luthersche superintendent die kunnen doopen zonder die „eigenaardige lutherse gebruiken" daarbij waar te nemen? Zoo vragen Ds Edward en zijn vrouw! Hier ontmoeten wij den man dien wij straks zullen hooren antwoorden in zijn Apologie op het zeggen der staande kerk: „schik je toch; stoor den vrede niet door vast te houden aan eigen meeningen". Dan antwoordt hij: „De Schrift spreekt: „Du bist verdammt, wenn du dich fügest" [6]).

Bij de onrust der tijden, waarvan de brieven van mevr. E. vol zijn, bleef het gevaar bestendig dat hij, de vreemde protestantsche predikant, zou worden uitgewezen. Een priester, en nog meer andere personen, werd het verblijf binnen de stad, den een binnen de vierentwintig uur en den ander binnen veertien dagen opgezegd. Doch hij — gansch onverwachts ontvangt hij van den hoogen Commissaris der stad een verblijfskaart voor onbepaalden tijd. Maar het werk der jodenzending maakt slechts geringe vorderingen. Wat moet het wel zijn voor dezen naar alle zijden toegerusten man des Zondags gewoonlijk te preeken voor drie toehoorders! Hij versaagt noch verslapt! Hij blijft les geven in het grieksch, opdat hun deuren en harten worden geopend en studeert voor zich zelf met grooten ijver in den Talmud. De jezuieten hebben verlof verkregen in de stad terug te keeren en doorgedreven dat de vergunning theologische voorlezingen te mogen houden in de rusniakische taal weer ingetrokken is. Dezen vreesden dat de jeugd den bijbel in het slavisch zou lezen in stede van de Vulgata te gebruiken. Dat Ds E. grondig de hebreeuwsche grammatica kende, verschafte hem bij deze en gene joodsche familie ingang. Weer wordt hem zonder aarzeling verlof gegeven voor een jaar verblijf in Lemberg. Man en vrouw beiden geven les, in 't grieksch, hebreeuwsch, engelsch, duitsch en zij zint er op een klavier te huren om muziekles te kunnen geven. De liefde tot den Heere en het volk der joden maakt beiden vindingrijk! Toch worden zij bestendig in onzekerheid gehouden, of ze zullen kunnen blijven dan wel aan hen het oponthoud zal worden ontzegd. Kerkelijke en staatkundige machthebbers intrigeeren om het hardst. In Mei 1850 stonden de kansen hachelijk. Vier en een halve maand liet men hen in onzekerheid, en berichtte toen dat

---

[6]) A. w. blz. 55. In das *Zeugnis der Freien Evangelischen Kirche Deutschlands*, blz. 72 van 't a. w. raken stelling 11, 12 ook het sacr. van den doop en luiden:

„Die Taufe und das Abendmahl sind die zwei Sakramente des neuen Bundes zu halten bis der Herr wiederkommt, durch welche die Weisheit Gottes es für gut befunden, Sein Volk Seines Lebens und Seiner Gemeinschaft theilhaftig zu machen."

„Die Taufe ist nicht an und für sich die Wiedergeburt; Viele werden getauft, die doch niet wiedergeboren werden."

de verlofpas niet zou worden verlengd, terwijl echter terzelfder tijd werd toegezegd dat men hem voor 't heden niets in den weg zou leggen. Zoo voelde hij zich toen weer zekerder dan voorheen, als hij ten minste maar officieel werd erkend als jodenzendeling en bijbellezer. Aangezien daaromtrent nog geen beslissing was gevallen, gaat hij door, zocht uitbreiding en heeft den luthersen dominee gevraagd diens kerkgebouw des Zondagsavonds te mogen gebruiken om lezingen te houden voor joden. Men denke zich in hoeveel zulke missionarissen zich hebben moeten ontzeggen. Ook in geestelijk opzicht. In April 1849 had de familie Edward in geen twee en een half jaar het heilig avondmaal kunnen gebruiken.

Dan, God legt den mensch niet te veel op. Dra kan men zingen: 't is Israëls God, die wonderen werkt, en Israël, Zijn volk versterkt. Wat toch geschiedde? Ds E. in de kracht van zijn leven, een man met een machtige kop, een zuiver type van schotse roundheads (men moet zijn portret eens in handen nemen!) ging de week, nadat hem verboden was te preeken, des Zaterdagsavonds naar den vorst prins Schwartzenberg, en overreikte hem een schriftelijke uiteenzetting inzake het doel van zijn zendingswerk, en dat elk christen verplicht is het Evangelie te verkondigen; in het kort: een nadere verklaring in echt schriftuurlijken zin van zijn arbeid. De advokaat, die voor den Schot het stuk had opgesteld, een jood, stond geheel verbaasd over dezen durf en voorspelde, dat er geen sterveling in heel Lemberg zou worden gevonden, die den prediker zou helpen zijn doel te bereiken.

Dan, de vorst verleende den suppliant een audiëntie van volle twintig minuten, waarin hij zijn zaak uiteenzette en tot hem sprak gelijk men tot een christen daarvan spreken kan. Prins Schwartzenberg behandelde Ds E. voorkomend en zelfs hoffelijk, terwijl hij hem een schielijk antwoord toezei. Reeds den daarop volgenden Maandag werd de missionaris op de Stadtcommandantur ontboden en ontving hij in eigen persoon een brief van den vorst, met het bevel, de vergaderingen van Ds E. geenerlei hindernis in den weg te leggen, gezien uit een onderzoek klaar was gebleken dat deze van streng godsdienstig karakter waren.

Echter, nog geen half jaar later hoorde hij uit den mond van den stadhouder: Ik kan u hier niet gebruiken. Hij moest binnen dertien dagen met vrouw en kinderen vertrokken zijn en dat in de maand December van het jaar 1851, in het land van Galicië!

Ds E. ging natuurlijk weer naar prins Schwartzenberg. Deze ontving hem even vriendelijk als de vorige maal, beloofde voor hem in Weenen te zullen doen wat hij kon, daar hij gereed stond om daarheen te reizen, doch verheelde hem niet, dat hij een zwaar hoofd in de zaak had. De stadhouder had kortweg verklaard deze zendingspost in Lemberg niet langer te dulden. Achter dit alles zat de aartsbisschop, terwijl de staatkundige omstandigheden ook ongunstig waren voor den Schot; immers de betrekkingen tusschen Engeland en Oostenrijk lieten destijds veel te wenschen over. Ze waren juist toen zeer slecht! De prins verklaarde: „Oostenrijksche onderdanen worden door Palmerston [7]) als honden behandeld; niemand waagt het

---

[7]) Vgl. op blz. 339, *Briefwisseling van mr G. Groen van Prinsterer met dr A. Kuyper* noot 1, van interessanten inhoud. Men sla alleen maar de registers van personen op in de Gedenkstukken der Algemene Geschiedenis van Nederland van 1795 tot 1840, uitgegeven door dr H. T. Colenbrander, 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff, om eenigen indruk te ontvangen van de beteekenis

den mond tegen hem open te doen; en", aldus de vorst: „ik zie niet in, waarom wij de Engelschen beter behandelen zullen".

De stadhouder wilde niet, dat Ds E. zich langer in Lemberg zou ophouden, zoo verzekerde Schwartzenberg, echter zoolang er nog geen nader bericht uit Weenen zou zijn gekomen, behoefde hij niet te vreezen lastig te zullen worden gevallen. Op diens aanraden bracht Ds E. den stadhouder een bezoek, maar werd op voor hem kwetsende wijze door deze bejegend; eenmaal en nog eens zeide hij: „Ik kan u hier niet gebruiken: er komen ook katholieken in uw vergaderingen. Gaat u waarheen u wilt, maar hier hebben wij u niet noodig."

Tracht u de positie van den missionaris in te denken! Sinds drie jaar is hij bezig zich een arbeidsveld te verschaffen. Nu daarop goed uitzicht is, moet hij wellicht het bevel opvolgen en Lemberg verlaten!

Ds E. besloot, op de besliste weigering van den stadhouder dat hij zich langer te Lemberg zou ophouden: hij mocht naar Afrika of waarheen elders ook heengaan, in eigen persoon naar Weenen te reizen. De reis duurde onafgebroken vier dagen en vier nachten. Het engelsch gezantschap in Weenen kon voor hem niets doen. Het verwees hem naar het ministerie van binnenlandsche zaken. Zou hij geen verlof tot langer verblijf in Lemberg kunnen krijgen, dan wilde hij in ieder geval pogen uitstel tot het voorjaar te bedingen om het bezwaarlijke midden in den winter met zijn gezin op reis te moeten en dat toen en in dat deel van Galicië! Hij zocht de voorspraak van vorst Schwartzenberg en anderen, o. a. bracht hij op haar eigen verzoek, om den anderen avond, dien door bij de palatina van Hongarije. Hij werd, dank zij zijn brieven van aanbeveling, toegelaten bij minister Bach van binnenlandsche zaken. Minister Bach keek vluchtig het hem aangeboden stuk in, zijn gezicht betrok en zonder de kans te laten de zaak mondeling te bepleiten boog hij een en andermaal ten afscheid. De „smeekeling" kon gaan!

Toen ds E., na een verblijf van tien dagen, zijn pas op het politiebureau ging halen, deelde men hem mede, dat op bevel van den minister hem verboden werd naar Lemberg terug te keeren: binnen vier en twintig uur moest hij de oostenrijksche staten langs den kortst mogelijken weg hebben verlaten!

Op zijn dringend verzoek, werd hem toegestaan, op grond van huiselijke omstandigheden naar Lemberg terug te keeren om dan gezamenlijk het land te verlaten. Vier dagen liet men hem om te vertrekken. Vrienden zouden zorgen voor den verkoop der meubelen.

Nu, bij hun vertrek, bleek hoeveel banden in de drie jaar van hun verblijf waren gelegd! Protestanten en joden, de luthersche dominee en zijn gezin met den onderwijzer van de protestantsche school kwamen ten afscheid!

Van Lemberg een lange reis naar Krakau!

In Krakau viel op het verzoek daar twee dagen te mogen blijven om uit te rusten het barsche antwoord van de politie: geen twee uur!

---

van dezen staatsman. Zij blijkt evenzeer uit hetzelfde register van *Groen van Prinsterers schriftelijke nalatenschap* enz. Briefwisseling eerste deel 1808—1883 bewerkt door dr C. Gerretson, 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1925. In een brief van Groen aan C. J. van Assen, deelt hij mede dat de heer Van Zuylen de beleefdheid van Talleyrand prijst, maar van Palmerston zegt dat diens vormen ruw en onbeschoft zijn. Dit klopt wel aardig met wat prins Schwartzenberg mededeelde aan ds Edward. Groen's brief dateert van 24 Maart 1833. De ontmoeting in Lemberg viel in December 1851. Lord Palmerston bleek in dit opzicht weinig veranderd te zijn !

Van Krakau konden zij verder met den trein reizen naar Breslau: de man met zijn zwakke vrouw en drie kinderen en de min voor de jongste. De spanning was te geweldig! In Breslau aangekomen zonk de moeder ineen toen zij waren aangekomen met een wagen van het station in het hotel. Op de inzinking volgde een zenuwoverspanning. In dezen toestand werd den 16 Maart 1852 haar een zoon geboren. Over de moeder viel de schaduw des doods, haar zoontje werd haar dra weer ontnomen en deze heldin schreef: de Heere heeft gegeven, de Heere heeft genomen. Zijn Naam zij geprezen!

In dezen tijd werden ook de beide missionarissen in Pest het land uitgewezen, ja bijna alle engelsche missionarissen!

Toen riep het schotsche comité ds E., ter samenspreking en beraadslaging wat verder moest worden gedaan, naar Schotland.

Alzo keerde de familie E. na vijf jaar van strijd en nederlaag in Mei 1852 naar Schotland terug!

Ds Daniël Edward in Breslau

In Breslau was het werk der zending onder de joden reeds begonnen door een bekeerden jood. Ook hier ging het uit van een bekeerden jood. Ook hier ging het uit van de Vrije Schotse kerk. Het comité in Schotland besloot nu ds E. naar deze groote silezische stad te zenden. Na vijf maanden vacantie in het vaderland te hebben genoten keerde de familie terug naar Duitschland. In Pruisen, zoo schreef mevr. E. in haar dagboek na hun verdrijving uit de oostenrijksche landen, vonden wij een schuilplaats en werden wij vriendelijk opgenomen; moge de Heere dit land vergelden, wat het voor ons is geweest! De familie E. zèlf zal daartoe door den Heere worden gebruikt! Zij heeft zich voor den dienst in 's Heeren wijngaard gegeven. Hoe zwaar haar het scheiden van Schotland zal zijn gevallen, zeggen de hartekreten vertolkt in het genoemde dagboek: „En Schotland, gij bevoorrecht land, gij land des geloofs, dat dubbel schoon en het hart dubbel lief is, dewijl de Heere lust aan u heeft gehad, o dierbaar vaderland, hoezeer hebben nu uw zonden ons bedroefd! Wij zullen steeds bidden, dat de Heere u moge reinigen.

En nu hebben wij u weer verlaten en waarom? Christenen, die ons geheel vreemd waren, hebben ons opgezocht en door hun medeleven ons gesterkt, en waarom? Hierom, dat wij doorgingen met de boodschap des Heeren te brengen aan onwetenden; het was dáárom dat zij ons ontvingen als leden van het lichaam van Christus. Dit zal hun worden vergolden. En wij, Heere, wij bevelen ons Uwer hoede en leiding aan. Reinig door Uwen Geest onze zielen van zonde en zelfzucht — maak ons bekwaam voor Uw werk."

O diepte van rijkdom, van wijsheid en van kennis Gods, hoe ondoorgrondelijk zijn Zijne beschikkingen en hoe onnaspeurlijk Zijne wegen! De verbanning van ds E.; zijn „vlucht" onder zulke buitengewoon moeilijke omstandigheden in den winter van 1851 uit Lemberg naar Breslau zal de weg worden waarin, naar Gods beschikking, het gebed zal worden verhoord dat Pruisen en de lieve Christenen in Breslau moeten gezegend worden met de zuivere prediking van het evangelie, en dat nu door een man met vele talenten toegerust en begaafd met meer dan gewone gaven, hetwelk alles zal leiden tot de stichting van de *Vrije Evangelische Kerk van Duitschland*

in dát deel van Pruisen en in dié grote stad alwaar de gereformeerden het verre van gemakkelijk hadden te midden van een „hoog-luthersche" bevolking. Hoe gelukkig was de tekstkeuze van den gereformeerden predikant ds Herman Graefe te Görlitz ten dage dat de naamsverandering van de *Vrije Evangelische Kerk* te Görlitz, een dochterkerk van die te Breslau, haar beslag kreeg toen deze kerk, met twee kleine kerken in het zuid-Oosten van het luthersche Saksenland, die van Oderwitz en Ebersbach, zich verbonden te leven onder de gereformeerde kerkorde van de *vrije gereformeerde gemeenten in Silezië en Saksen,* toen hij in de morgengodsdienstoefening, waarbij twee deputaten voor de correspondentie met buitenlandsche kerken tegenwoordig waren, preekte over den zooeven genoemden tekst uit Romeinen XI! [8])

In het najaar van 't jaar 1852 vertrok de familie E. over Londen, Gent, Keulen, Brunswijk eerst naar Berlijn en na enig oponthoud, naar Breslau.

In Berlijn kerkten zij des Zondagsmorgens bij ds Arndt [9]), wiens prediking hen zeer verrukte (entzückte). Echter hoe smartelijk trof hen diens mededeling, dat er onder de vierhonderd duizend kerkleden niet meer dan twintigduizend kerkgangers waren. In Berlijn bezochten ze ook nog den eerwaardigen ouden Gossner.

In Breslau aangekomen waren ze zoo gelukkig een woning te vinden en kochten zij voor de derde maal weer meubelen. Zij hadden metterdaad weinig gelegenheid zich aan hun ameublement te hechten. En wie doet dit niet als vanzelf en door allerlei herinnering van het huiselijk leven! Een missionaris brenge ook dit offer!

Dan, aan deze heldenfamilie werd schier geen enkele beproeving bespaard. Mevr. E., die geen sterke gezondheid genoot, kreeg de cholera; drie dagen zweefde zij tussen leven en dood. Zij genoot het voorrecht eenswillend te zijn met den Heere, en haar zorg over haar kleinen te kunnen wentelen op Hem. God had haar daartoe voorbereid door de lectuur van Owen. Ergens in diens werken had zij gelezen, dat de voornaamste roeping van een mensch hierin bestond, dat hij werkte aan de bevordering van de heiliging van den mensch [11]).

Het arbeidsveld in Breslau was van den aanvang uitgebreider dan te Jassy en te Lemberg. De familie Edward maakte dra kennis met vele joodsche families, die tot het christendom waren overgegaan en daaronder professoren, „die zich allen naar Christus noemden, zonder iets van de kracht van Christus te kennen".

Dra hield ds E. een godsdienstoefening in de engelse taal. De weersgesteldheid was erg ongunstig. Toch waren een vijftig hoorders opgekomen en daaronder vele jonge joden. Om de veertien dagen, des Donderdagsavonds om zeven uur, zoo was het voornemen, zou een dergelijke samenkomst worden gehouden. Deze godsdienstoefening werd de tweede maal nog druk-

---

[8]) Op Zondag 5 Aug. 1928.
Vgl. Acta, syn. van Arnhem, 1930, bijlagen XLIII en XLIV blz. 241—244.

[9]) Groen spreekt van de goedhartige opgewondenheid van Arndt (blz. 17) *Ter nagedachtenis van Stahl.* Ik deel dit hier mede met het oog op wat later in verband met Edwards geschrift tegen Bunsen en Stahl zal worden opgemerkt.

[10]) Treffend acht ik de overeenstemming! Ook de vrouw van ds H. de Cock stichtte en sterkte zich door Owen.

ker bezocht dan dit den eersten keer het geval was geweest. Niet slechts waren alle plaatsen bezet; velen zelfs stonden.

In Januari 1854 werd door ds E. te Breslau voor de eerste maal een jood gedoopt. Het groote kerkgebouw was geheel bezet. Driehonderd „programma's" met wat gezongen zou worden waren gedrukt en in een ommezien uitgedeeld. Ook twee leden van het consistorie waren getuigen van de plechtigheid. Aan haar ging een predikatie vooraf over den *„wensch aller heidenen"* (Haggaï 2 : 8). De bekeerde jood, Pick, werd voor het altaar gedoopt, waarbij ds E. sprak over *„het in Christus gedoopt"* zijn (Rom. 6 : 3). Na den doop volgde iets wat den lutheranen verbaasd deed staan: de gedoopte, *met den rug gekeerd naar het altaar*, sprak met zoo grooten ernst zijn rasgenooten toe ook in beschuldiging, dat vele joden zich haastten heen te gaan [11]). Deze toespraak wekte sommigen tot jaloerschheid, anderen tot haat.

't Werk heeft goeden voortgang! Elken Maandagavond komen met mevr. E. een twintig vrouwen en meisjes samen om den Bijbel te lezen. Ook houdt zij Zondagsschool. 't Werk der jodenzending in zijn geheel heeft haar belangstelling. Als ze Juli 1854 met vacantie in de bergen is, schrijft ze aan haar dierbaarste vriendin, miss Douglas, die zooveel doet voor de jodenzending, dat Israel Pick, de gedoopte van hierboven, over Hamburg naar Amsterdam zal reizen om een bezoek te brengen aan Schwartz, Capadose en Da Costa. In Breslau zelf breidt zich de gemeente uit. Naast Edward werkt aldaar voor de Londensche Vereeniging een zekere Krüger, die naar Berlijn vertrekt, en die zijn wensch heeft te kennen gegeven dat heel zijn gemeente zich voege bij ds Edward. De winter '55/'56 was voor Breslau een gezegende tijd. De Heere gaf verkwikkingen, juist in de dagen dat mevr. E. leed aan groote verzwakking. Zij bereidt zich voor op de toekomst des Heeren, terwijl het werk des Heeren in Breslau vorderingen maakt. Ds E. moet hulp hebben. „Aan arbeid schijnt het in Silezië niet te mankeeren," zoo eindigt haar brief d.d. 11 Aug. 1854.

Bovendien grijpt de missionaris ook naar de pen als de gelegenheid zich daartoe biedt, zooals naar aanleiding van de feestrede gehouden door den opperrabbijn dr Frankel. In een van de Breslauer bladen had hij daarvan gelezen. Hem was opgevallen dat de geleerde rabbijn onhoudbare stellingen had verkondigd en dingen gezegd die op gevaarlijke wijze aan de geschiedenis te kort doen. De lectuur van het polemisch geschrift toont klaar dat deze jodenzendeling een klassiek gevormd man is en den geleerden jood kan staan. Dan verder: deze Schot is Duitschers, in zooverre hem zijn kerkelijk beginsel dit niet belette, een Duitscher geworden. Als de Evangelische Alliantie in Berlijn 1854 samenkomt is ook ds E. daar en staat zelfs op de rol van de sprekers. Hoewel hij zijn uitgewerkte rede niet in haar geheel kan voordragen en hij à l'improviste stukken moet achterwege laten, wat hem licht in de war had kunnen brengen, ontving hij van alle kanten compli-

---

[11]) Deze toespraak is bij Johnston en Hunter, Edinburgh, onder den titel „Life from the dead" in druk verschenen. De duitsche oplage ten getale van 2000 exemplaren was weldra uitverkocht.

In het Reveil-archief is naar mij de secretaresse mededeelde tot nog toe noch de naam van ds Daniël Edward, noch dien van Israël Pick aangetroffen; evenmin is iets gevonden met betrekking tot dit voorgenomen bezoek in de rijke correspondentie van Capadose, Da Costa e. a. ter beschikking van dit archief of daarin geborgen.

menten, ook om zijn voortreffelijk duitsch. Silezische bladen gaven een uittreksel van zijn rede en wel zoo dat de joden zich daardoor voelden gestreeld en hun blijdschap den missionaris daarover te kennen gaven.

Middelerwijl is het reeds genoemde, meer omvangrijke werk, van ds E. verschenen: *Job's drie vrienden* enz. en in drie van de meest belangrijke kerkelijke bladen uitvoerig besproken. Men weet en vermoedt niet dat hij de auteur is. Vermoedens daaromtrent geuit zijn er geheel naast. Het algemeen oordeel is zeer gunstig en vleiend. Sommigen achten dit boek het beste van de geschriften over dit onderwerp. 't Zegt inderdaad veel dat deze Schot zoo thuis blijkt te zijn op het terrein der zending in dezen tijd, met '56 tot middelpunt en de twee grooten: Bunsen en Stahl tot kampvechters, en zóó goed in de voor hem vreemde taal schrijft, dat de vreemdeling daaruit niet is ontdekt geworden. Reeds binnen een jaar moest de tweede druk worden voorbereid; wat stellig voor den inhoud spreekt!

Ds E.'s anoniem geschrift betrekt niet slechts de beide grote mannen Bunsen en Stahl in het geding, maar hij gaat daarin nog uit boven dr F. W. Krummacher dat hij ongezocht nog een derden strijdbaar man wederstaat, den prelaat Ritter. Hij stelt deze drie naast elkander. Neemt ze tezamen, staat echter een ieder hunner afzonderlijk te woord: eerst Bunsen, daarna Stahl. Daar evenwel prelaat Ritter zich in den protestantsch-kerkelijken strijd dier dagen, in Pruisen met groote felheid gestreden, mengde en munt zocht te slaan uit en winst te doen met de geschriften van mannen van zoo groote beteekenis als de twee genoemden, waarvan Bunsen fel anti-papist zich bewees, Stahl daarentegen gansch anders zich uitliet, wijl hij uit beginsel ook anders dacht en voelde dan Bunsen, zoo lag het voor de hand dat ds E. ook naar den derde luisterde en deze drie groepeerde die zich aanboden als helpers der lijdende menschheid en den een na den ander henenzond, als moeilijk vertrooster, in hen zag hij noch helpers, noch artsen! Een brochure van den prelaat dr Ritter: „*Die beiden Dioskuren der protestantischen Kirche: Bunsen und Stahl*" was voor den missionaris de aanleiding dat hij de pen opnam. Eigenlijk werd de stoot daartoe gegeven slechts door de *aankondiging* van dit geschriftje. Het ging ds Edward als Ch. H. Spurgeon: Hij las de courant! Hij las die gelijk John Newton zeide „om te zien, hoe mijn hemelsche Vader de wereld regeert". Ds E. las de courant om te zien hoe de stroomingen waren en het verloop van het getij om den rechten tijd te kunnen bepalen tot het uitwerpen van het net, aan deze of aan de andere zijde. Zoo las hij in een annonce onder het hoofd Prelaat Ritter over Bunsen en Stahl: „Het streven de harten te openen voor de christelijke leer en alzoo wijding te geven aan het leven, verkrijgt in een tijd, in welke de zedelijke gebreken bij aanzienlijken en geringen aan het licht komen in de schrikkelijkste afdwalingen, des te grooter beteekenis. Bevrijding van het kwaad wordt gezocht in den weg van het bewerken der kerk en gezien de onbevooroordeelde in de protestantsche kerk allerlei euvel ziet, zoo poogt men dat door onderscheiden pogingen tot hervorming uit den weg te ruimen. In de pas verschenen geschriften van Bunsen en Stahl treft men nu voorslagen tot dergelijke hervormingen aan, en omdat deze mannen in het wetenschappelijke en burgerlijke leven een voorname plaats innemen, daar zou men verwachten dat, wat deze mannen als heilzaam prediken, ook in werkelijkheid der kerk tot zegen zou kunnen strekken. Jammer genoeg, verschillen zij omtrent de vraag welke de gevaren voor de

kerk zijn dermate, dat deze van een dusdanig verschil van inzicht geen heil kan verwachten. Dit heil te dienen is het doel van een geschrift dat dezer dagen zal verschijnen van de hand van prelaat dr Ritter, dat onder den titel: *Die beiden Dioskuren der protestantischen Kirche: Bunsen und Stahl,* hun reformatorische pogingen aan een scherpe doch hoog gehouden kritiek onderwerpt. Wij willen niet verzuimen reeds nu onze lezers op deze brochure opmerkzaam te maken." [12])

---

[12]) Voor de betekenis van Bunsen zie men de Tagebuchblätter van Leopold von Ranke, Maart 1871: een korte „notice biographique" van Von Ranke, nadat hij Nippold's biographie van Bunsen had gelezen.

Mij trof dat ik nergens bij Von Ranke den naam van Stahl vond.

Voor Stahl's betekenis in dezen tijd verwijs ik naar Groen's: Ter nagedachtenis van Stahl, Amsterdam, H. Höveker 1862. Verder naar mr G. Groen van Prinsterer en zijne omgeving door mr T. de Vries, Leiden, A. W. Sijthoff's uitgevers-mij. 1908, XXX. Friedrich Julius Stahl, blz. 108—110. Mr de Vries zegt in dat hoofdstuk dat Groens Ter nagedachtenis een van Groens „schoonste geschriften" is. Dit geschrift verscheen in 1862. Evenwel reeds in diens vroegere geschriften wordt steeds weer den naam van Stahl door Groen genoemd. In 1860 verscheen te Amsterdam, Parijs en Genève: Le parti antirévolutionaire et confessionnel dans l'église réformée des Pays-Bas. Etude d'histoire contemporaine par mr G. Groen van Prinsterer. Op bl. 5 wordt aangehaald wat ds M. Trottet in een artikel van le *Chrétien Evangélique* du 19e siècle, Lausanne, le 25 Oct. 1859 schrijft onder het hoofd: Quelques mots sur l'état religieux de la Hollande. O.m. schrijft hij over Groen en diens verhouding tot Stahl: „Ce partie possède un homme distingué par le caractère et le talent dans mr Groen van Prinsterer, ancien membre des Etats-Généraux. Esprit amoureux du passé, il c'est attaché avec une sorte d'opinâtreté, au système ecclésiastique que représentent M. M. Stahl et Hengstenberg en Allemagne, en le modifiant toutefois dans le sens de l'Eglise réformée; de sorte qu'on peut le considérer comme le Stahl de la Hollande". Deze waalsche dominee Trottet schreef in zeer ongunstigen zin over de parti orthodoxe in de Hervormde Kerk van Nederland.

In hetzelfde decennium waarin dit geschrift van Groen verscheen kwamen in het jaar 1867 drie geschriftjes van zijn hand uit bij dezelfde uitgevers, eveneens in de fransche taal. Het omvangrijkste is: *L'empire prussien et l'Apocalypse: A mes amis de Berlin par mr Groen van Prinsterer;* het tweede is een Sonderdruck van het eerste hoofdstuk van de historische proeve met betrekking tot de gebeurtenissen in Duitschland in 't jaar 1866 (Essai historique relatif auz événements d'Allemagne en 1866). Het derde is van nog geringer omvang: La nationalité religieuse en rapport avec La Hollande et l'Alliance Evangélique. Amsterdam, le 22 Août 1867.

Uit deze geschriften blijkt wel dat ds Trottet niet zonder grond kon schrijven dat Groen kon beschouwd worden als de nederlandsche Stahl. Passim treft men daarin den naam van Stahl.

Nog verwijs ik voor Bunsen en Stahl naar een geschriftje dat verscheen onder den titel *Bunsen en Stahl.* Tot regt verstand van den kerkelijken strijd onzer dagen. Drie redevoeringen over Roomsch kerkwezen; Kerkelijke vrijheid; Waar Christendom; Begrip der kerk; Verdraagzaamheid; en Vereeniging (Unie) van dr F. W. Krummacher, vertaald door L. J. van Rhijn. Utrecht, Kemink en zoon 1856.

Tenslotte sla men Briefwisseling van mr G. Groen van Prinsterer met dr A. Kuyper op in voce; in een brief d.d. 1 Jan. 1870 spreekt Kuyper van Bunsen als de *groote* Bunsen (blz. 7).

Ik laat hier nog volgen een paar uitspraken van prof. dr J. H. Gunning in betrekking tot Stahl: „In 1854 schreef Stahl: „Der Ruf meiner schwachen Stimme vor fünfundzwanzig Jahren ist seitdem durch die Donnerstimme der Weltereignisse wiederholt worden".

Thans wordt reeds voor de *derde* maal ook mijne zwakke stem hoorbaar door de donderslagen der historie: *'door Gods kritiek over der menschen kritiek'*" (Prof. dr J. H. Gunning, leven en werken enz. J. M. Bredée's Boek-

Reeds de titel doet vermoeden dat ook ds E. zijn bedenkingen heeft tegen den inhoud der bedoelde geschriften van deze beide mannen van naam en invloed in de roerige jaren die het koninkrijk Pruisen doormaakte. Hij toch ziet in de beide „dioskuren" moeilijke „helpers der lijdende menschheid", die haar geen betere hulpe vermogen te bieden dan de vrienden van Job dezen lijder bewezen. In den titel schuilt reeds een scherpe aanklacht tegen de beide geleerden, van professie geen godgeleerden, maar staatslieden van wijd vermaarden naam.

Allicht zou hij de pen niet hebben opgenomen tegen Bunsen en Stahl was het niet om ook den derden te wederleggen.

Opmerkelijk nu is dat Bunsen's geschrift dat thans in het geding is: „De teekenen des tijds" een fel antiroomsch karakter draagt; dat van Stahl heeft zelfs de beschuldiging tegen den auteur uitgelokt van kryptocatholicisme, terwijl dr Ritters brochure is naar den trant van roomsche polemisten-propagandisten. Bunsen's en Stahl's betoogen zijn voor velen rauw en moeilijk te verteren kost. Weinigen kunnen dezelve genieten. Ritters betoogtrant vermag den millioenen respect af te dwingen.

Tegen deze drie „grooten" neemt nu ds E., de Schot, de Vrijkerkman, de vreemdeling, de jodenzendeling van Breslau de pen op. Hij, een onder de velen, de anonymus! Wie zal aan den wegschuilende aandacht schenken? Verdient hij dat zijn geschrift wordt gelezen? Het is gelezen! Zelfs door velen! Door zulken, die kunnen lezen en verstaan wat zij lezen. Het is geprezen! 't Verwondert mij allerminst! Reeds de inhoudsopgave is teekenend. Met geen weiniger woorden kon juister oordeel worden geveld. Geen kleiner vinger kon grooter wonde aanwijzen! Van Bunsen's geschrift zegt de inhoudsopgave slechts drie woorden, welke wij in twee kunnen weergeven: *geen beginsel!*

Van Stahl's geschrift wordt de inhoud ook door drie woorden aangegeven, wat wij met vier kunnen zeggen: *het beginsel verkeerd gesteld:* Dr Ritters brochure wordt in dit verband kortweg genoemd: *De tegenstelling:* de inhoud daarvan is zoowel tegen Bunsen als tegen Stahl gekeerd.

Het slotwoord, een peroratie vol kracht, een apologie, waarin het „vrije kerk-lid" reeds vooruitgrijpt op zijn verweerschrift: *Die Freie Evangelische Kirche Deutschlands und ihre Gegner,* wil ik typeeren met dit votum (blz. 118): „Men stelle zijn vertrouwen slechts op Hem: men late de banier waaien met het „verlossingswoord" Christus Koning: en men zie of Hij niet van dien dag af, zijn zegen zal geven"!

Velen hebben zich in die jaren, en dan in het bizonder in het jaar 1856, in den kerkelijken strijd geworpen, en dan vooraf vóór of tegen Bunsen, vóór of tegen Stahl.

Om slechts één te noemen: *dr F. W. Krummacher* in zijn: *Bunsen und Stahl.*

't Spreekt wel van zelf dat deze strijd ook hier de aandacht trok. Mijn oud-catecheet, vader Brummelkamps vriend uit de dagen van den tien-

---

handel .... Rotterdam 1925. II blz. 431. Uit Gunning's correspondentie met dr A. Kuyper nog dit: „Met dit *feit* gaat gij niet te rade, maar redeneert streng-logisch, doch *abstract*-logisch, gelijk de *jurist* doet die, als Stahl, het politiek en geestelijk karakter *naast* elkaar stelt." a. w. III, blz. 892. Zie ook nog a. w. II, blz. 30 en 281.

Gunning blijkt bekend te zijn ook met Bunsen's werken; o. a. met diens: „Gott in der Geschichte", a. w. II, blz. 404, 618.

daagschen veldtocht, de oud-zendingsdirector ds L. J. van Rhijn te Wassenaar, bezorgde een vertaling van genoemd geschrift onder den titel: Bunsen en Stahl. Tot regt verstand van den kerkelijken strijd onzer dagen. Drie redevoeringen over Roomsch kerkwezen; kerkelijke vrijheid; waar Christendom; begrip der kerk; verdraagzaamheid; en vereeniging (Unie) van dr F. W. Krummacher, vertaald door L. J. van Rhijn. Utrecht, Kemink en Zoon. 1856.

Nog een ander inwoner van Wassenaar stelde niet minder belang in dezen kerkstrijd. Zou het te gewaagd zijn te veronderstellen dat Groen van Prinsterer wel weet had van dit vertaalwerk van zijn herder en leeraar?

De schrijver van: *Ter nagedachtenis van Stahl, Amsterdam, H. Höveker, 1862* leefde als van dag tot dag mede met een van de kampioenen in dezen worstelstrijd. Men leze slechts dit geschrift, dat door mr T. de Vries „een van de schoonste geschriften" wordt genoemd en oordeele of ds E. geheel ongelijk had met te suggereren in het tweede hoofdstuk: inzake de kerk is het beginsel door Stahl verkeerd gesteld. Groen koesterde een zeldzame vereering voor Stahl. Ik meen niet al te lichtvaardig te zijn als ik gis dat Groen geen kennis heeft gedragen van E.'s geschrift. Een en ander maal toch betuigt Groen in genoemde monographie, dat er ook onder de *christenen* in Duitschland en elders werden gevonden die tegenover Stahl zich meenden te moeten stellen. Hij noemt met name den buitenlander Edmond de Pressensé! Doch ik vond nergens in Groens geschriften, noch in diens uitgegeven briefwisseling den naam van ds E. genoemd. Wel weet Groen dat zelfs nog in 1867, de naam van Stahl voor vele christenen in Engeland en Frankrijk een „épouvantail" is. Neen, een vogelverschrikker is hij voor dezen Schot niet, maar wel is hij hem de hoogkerkelijke lutheraan, de besliste tegenstander van de vrije-kerkgedachte, de Duitscher voor wien Schotland buiten de wereld ligt, de geleerde die in Schotland een soort van „ultima Thule" ziet, van welk land men kortweg zegt: „men heeft zich daar onze duitsche wijsbegeerte niet eigen gemaakt." Ds E. is scherp, vlijmend scherp tegenover Stahl. IJzer scherpt hij met ijzer. Doch dat wij in dezen polemist niet met een keffer, maar met een ridder, wel toegerust, te doen hebben, blijkt op elke bladzijde, spreekt uit elken regel.

Eén voorbeeld van zijn scherpte moge tevens dienen ten bewijze dat hij heel goed begrijpt wie Stahl is en wat hij voor alles in deze bestrijdt, als hij schrijft: „Och waartoe zal het ook dienen zich bezig te houden met iemand in wiens hoofd het spookt; tenzij wij in staat zouden zijn dat spook te verjagen, dat in al zijn gezichten zich vertoont. Dat spook is zijn angst voor de Revolutie." Men leze wat Groen schrijft in zijn *Ter gedachtenis* over veler fransche en engelsche christenen standpunt tegenover de Revolutie, om niet te hard te vallen over het kras oordeel van den Schot over Stahl.

Zoozeer het te wenschen ware, om meer dan één reden, dat Groens *Ter gedachtenis* juist tháns weer werd gelezen, niet minder aanbeveling zou het verdienen dat Edwards boekje werd herdrukt en bestudeerd mede tot recht verstand van Groen's voortreffelijk werk en zijn brochures, vijf jaar later verschenen. *(Slot volgt)*

*

BOEKBEOORDELING

Jubileum-bundel. Aangeboden aan Prof. Mag. Dr G. Kreling O.P. (Dekker en v. d. Vegt N.V. Nijmegen-Utrecht 1953).

Het is om zijn persoon en werk begrijpelijk, dat deze bundel aan Prof. Kreling werd aangeboden bij zijn 25-jarig professoraat in Nijmegen. Een waardevolle bundel, waarin behalve R.K. auteurs ook een bijdrage gaven: Dr H. van der Linde (Perspectieven van een oecumenisch kerkbegrip) en Dr J. N. Bakhuizen van den Brink (Mabillon en Ratramnus). De artikelen zijn zeer veelzijdig en boeiend voor wie zich voor de R.K. theologie interesseert. We kunnen maar enkele aanwijzingen geven bv. het art. van Van der Putte over de mis, van Kerssemakers over de mis bij Thomas, Fortmann over het gesprek over de tegenwoordigheid van Christus in de eucharistie (naar aanleiding van een artikel van Dr Lekkerkerker over de praesentia realis) met als oplossing: Christus' praesentia in de eucharistie is die van zijn stoffelijk lichaam en bloed „maar op onstoffelijke wijze" (105) een mogelijkheid, die wij niet positief kunnen inzien, maar waarin z.i. ook geen evidente innerlijke tegenstrijdigheid ligt. Deze praesentie is volgens F. ook geen onverantwoord anticiperen op de toekomstige heerlijkheid bij Christus' wederkomst. Een artikel dat de strijd om de avondmaalsgave opnieuw stimuleert en m.i. scherp de ingewikkelde problematiek der transsubstantiatieleer openbaart. Soortgelijke vragen rijzen i. v. m. de artikelen over de mis en de kerk. Een belangrijke studie geeft Bakhuizen van den Brink over een geschrift van Ratramus (de corpore et sanguine Domini) dogmahistorisch van aard en belangrijk i. v. m. het latere beroep op de avondmaalsleer van Ratramnus. Dr van der Linde oriënteert over kerkbeschouwingen i. v. m. het verschil tussen R. Katholicisme en Protestantisme. Is er uitzicht, als we niet meer zo als vroeger door reactie worden bepaald? Heeft het Prot. de Openbaring versimpeld? (47). Waar ligt de volheid? Een boeiend artikel dat wel opnieuw tot discussies zal leiden. Al met al: een belangrijke bundel, die ons meermalen — mede door een prachtige foto — aan de eminente auteur herinnert, voor wie Rome—Reformatie zulk een „bewogen" vraagstuk is.

G. C. BERKOUWER

Dr Martin Dibelius †, *An die Kolosser, Epheser und Philemon,* 3e Aufl. neu bearbeitet von D. Heinrich Greeven, Tübingen, J. C. B. Mohr (Pauls Siebeck) 1953.

Dit is een deel van het bekende door Hans Lietzmann opgezette Handbuch zum Neuen Testament, het bezit al de kenmerken daarvan. Korte zakelijke opmerkingen, vooral ook van grammatischen en godsdiensthistorischen aard.

Maar eveneens over plaatsen en omstandigheden. Geen theologische exegese. Goede litteratuuropgave. Wie spoedig den zin van een bepaalde plaats wil weten kan hier terecht. Richting: gematigd links. (Ef. is niet van Paulus, Kol. en Filem. wel). Na den dood van Dibelius nam Greeven de bearbeiding op zich aan de hand van door Dibelius nagelaten aantekeningen. Hij vulde aan wat na het overlijden van den schrijver verscheen, gaf hier en daar niet ingrijpende veranderingen. Gelijk we zeiden, een goed boek om na te slaan, als men spoedig iets weten wil.

F. W. G.

Dr K. Dijk, *Over de laatste dingen*. Deel III: De toekomst van Christus. Kampen, J. H. Kok N.V., 1953.

Het is prof. Dijk vergund geworden zijn grote werk over de laatste dingen gereed te krijgen. En daarvoor zijn we zeer dankbaar. Dit derde deel toont dezelfde goede hoedanigheden, die de vorige delen brachten. Het is in de eerste plaats Schriftuitlegging. Prof. Dijk wijst daarop bijzonder in zijn Besluit.

Het werk geeft in de tweede plaats een historisch overzicht (waarin we ons niet herinneren den naam van den Engelsen geleerde Dodd te hebben aangetroffen), dat ook de belangrijkste ketterijen op dit stuk behandelt (m. n. de adventisten).

En in de derde plaats is dit boek een vroom boek, dat de gelovigen toespreekt. Ook de gelukkig gekozen liederen, die worden aangehaald (in de eerste plaats het oude Kerklied dies irae) helpen daarbij.

Wij bevelen dit boek gaarne aan ter ernstige bestudering.

F. W. G.

Dr H. M. Matter, *De toekomst van Israël in het licht van het Nieuwe Testament*. Baarn, Bosch en Keuning.

Dr Matter behandelt in dit boek de vraag, die in onze dagen zovelen bezig houdt, hebben we in den staat Israël te zien de vervulling van de O.T.-ische profetie inzake het oude volk en hij bespreekt deze vraag, gelijk de titel aanduidt door te letten op wat het N.T. ons leert. Zo ontvangen we een zeer zorgvuldige exegese van het N.T. bepaald van Rom. 9—11, in aansluiting aan wat Dr Matter reeds in Arcana Revelata gaf. Wij gaan over het algemeen met Dr Matter mede. Niet geheel en al in zake Rom. 11 : 25, waarover we enige tijd geleden in dit tijdschrift onze mening gaven. Dr Matter gaf ons een degelijke studie, die alle aandacht verdient. Het boek is geschreven met veel kennis van de litteratuur en wetenschappelijk verantwoord.

F. W. G.

Dr F. W. Grosheide, *Het Heilig Evangelie volgens Mattheus*, 2e herziene en vermeerderde druk. Kampen, J. H. Kok N.V., 1954.

Deze 2e druk van den kommentaar op Matth. is geheel nieuw geschreven. Dat was nodig in de eerste plaats, omdat de 1e druk in 1922 verscheen en dus met veel dat na dat jaar verschenen is moet worden gerekend. Ver-

volgens omdat de eerste druk jeugdwerk was en in methode, wijze van schrijven vele wijzigingen gewenst waren. In de verklaring zelf is weinig of niets gewijzigd. En naar de opzet bleef het boek bestemd om predikanten te helpen bij de voorbereiding van hun prediking. Van de Bijlagen kon de eerste vervallen, omdat inmiddels Strack-Billerbeck is verschenen en de vierde, omdat ik het onderwerp De Gelijkenissen in mijn Hermeneutiek heb behandeld. De uitvoering is keurig, gelijk aan die van Koks Commentaar op het O.T. Slechts werd de rode vaan op de rug vervangen door het groen der hoop.

F. W. G.

Ds R. van Mazijk, *Van heil dat nooit vergaat*. Eerste leergang. Tweede leergang. (J. H. Kok N.V., Kampen 1953).

Deze boekjes maken deel uit van een drie-delige serie.

Het eerste is bedoeld als gids bij het catechetisch onderwijs aan 12—14-jarigen. Het tweede is bedoeld voor 14—16-jarigen. Het eerste deeltje bevat heilsgeschiedenis en geloofsleer; het tweede heilsgeschiedenis, het kerkelijk leven en geloofsleer. In het tweede en derde deeltje wordt dieper op achtergrond en betekenis van een en ander ingegaan.

Elk van deze twee boekjes bevat 64 lessen. Deze kunnen in twee cursusjaren, elk van 32 catechisatie-uren, doorgenomen worden. Voor elk cursusjaar is de stof afgerond op 32 lessen. De zomervacantie veroorzaakt dus geen storende onderbreking.

De lessen in deze leergang zijn in de gesprekvorm (vraag en antwoord) gehouden. Het laatste gedeelte van elke les, dat over de geloofsleer handelt, is tegelijk de opgave om te leren en op te zeggen.

Uit de aard der zaak is het moeilijk, deze boekjes te beoordelen. In de practijk van de catechisatie leert men de waarde van een boekje kennen. Wel maken deze boekjes een goede indruk en is de opzet origineel, het plan systematisch. In sommige opzichten herinnerden de lessen mij aan het vragenboekje over de gewijde geschiedenis van Ds J. van Andel. Alleen waren diens zinnen zwaarder opgebouwd en werkte hij met blinde vragen.

Het viel mij op, dat er zeker niet altijd verband bestaat tussen de les, die op de catechisatie besproken wordt, en (naar ik begrijp) niet geleerd behoeft te worden, en de les, die geleerd en opgezegd moet worden. Dit behoeft echter geen bezwaar te zijn. Want de catecheet kan, wat geleerd moet worden, tevens bespreken. Hij zal dan zijn tijd goed moeten gebruiken, want er is in elke les heel veel aan de orde. De vraag- en antwoord-vorm van wat toch niet geleerd moet worden, is dus als de „meest bruikbare" gekozen. Nodig was hij m. i. niet. Maar inderdaad is er wel wat voor deze vorm te zeggen.

De boekjes zijn mooi uitgegeven.

W. H. GISPEN

Georg Beer-Rudolf Meyer, *Hebräische Grammatik* (Erster Band; zweite, völlig neubearbeitete Auflage; Sammlung Göschen Band 763*a*, Berlin 1952).

Professor Meyer heeft de Hebreeuwse grammatica van Beer, die in de Sammlung Göschen verschenen was, volkomen omgewerkt.

De nieuwste gegevens heeft hij gebruikt. Ten grondslag van deze grammatica ligt de editio tertia van Kittel's Biblia Hebraica. Van groot belang is, dat het Ugarietisch ter vergelijking wordt te berde gebracht, telkens, waar dit noodzakelijk is, terwijl de vondst van de handschriften bij de Dode Zee eveneens wordt verwerkt.

Dit alleen al toont, van hoe grote waarde deze kleine grammatica is. Het is trouwens nog slechts het eerste deel, dat „Schrift-, Laut- und Formenlehre" behandelt.

Wij vinden in deze grammatica heel veel, dat bij het onderwijs in het Hebreeuws van pas komt.

Enkele dingen, die ik noteerde, wil ik nog noemen.

Op blz. 22 geeft de schrijver in een paar zinnen duidelijk het verschil aan tussen de z.g.n. textus receptus, die ten grondslag ligt aan alle gedrukte uitgaven van de Hebreeuwse tekst sinds 1477, en de tekst van Kittel's tertia.

De schrijver verwerpt de „sjewa medium" (blz. 37). Wij hebben z. i. daarin te doen met een gewone sjewa quiescens aan het einde van een lettergreep. De spirantisering van de litterae begadkefat na deze sjewa is een concessie aan het Aramees (blz. 38; 76).

Opmerking verdient, wat staat over de meteg op blz. 39. In de meeste uitgaven van de Hebreeuwse Bijbel wordt de vocaal, die aan een chatef voorafgaat, door een meteg voorzien van de bijklemtoon. Daar, zegt de schrijver, de oudere en betere overlevering de meteg in zulke gevallen niet heeft, wordt in deze grammatica dit niet meer gedaan (vgl. ook blz. 48). Het is met de meteg op dit ogenblik wel een verwarde toestand. Men leze de passage, die Rudolf Kittel aan de meteg-zetting wijdde in de prolegomena van de tertia. Het Leningrader handschrift van Ben Ašer, dat ten grondslag ligt aan de tertia, toont in de meteg-zetting sterke inconsequenties. Kittel en Kahle moesten er voor hun uitgave van de tertia een aparte afspraak over maken (zie blz. IV en VIII van genoemde Prolegomena). Van de aflevering der Psalmen af zijn alle metegs, die zich in het handschrift bevinden, links van de vocaal gezet; alle metegs, die Kahle en Kittel meenden te moeten toevoegen, zijn rechts van de vocaal geplaatst. Bovendien besloten zij dit laatste aantal tot een minimum te beperken. Dit geeft een onbehagelijk gevoel en vooral voor hen, die pas met Hebreeuws begonnen zijn, maakt de tertia, wat de meteg betreft, een chaotische indruk.

Op blz. 51 geeft Meyer een mooie uiteenzetting over het Ketib Jahwe en het Qere perpetuum Adonai. Het verbaasde mij slechts, dat hij schrijft: „In BHK.[3] findet sich eine jüngere Umschreibung des Gottesnamens יְהוָה, die aram. שְׁמָא, hebr. הַשֵּׁם „der Name" zu lesen ist". Is dit laatste zo zeker? Moeten wij niet blijven staan bij Qerê: אֲדֹנָי? Men vergelijke de artikelen van P. Katz en B. J. Alfrink in Theologische Zeitschrift, Basel 1948 en 1949.

Over de vondsten bij ᶜAin Fascha (de bekende vondsten bij de Dode Zee) is de schrijver nogal enthousiast. Zij geven, volgens hem, „einen bedeutsamen Einblick" in de ontwikkeling van het Hebreeuws en brengen ons in aanraking met een trap in de ontwikkeling van die taal, die gedeeltelijk nog in het Samaritaans is bewaard. Daardoor verkrijgt dit dialekt een geheel nieuwe betekenis voor de Hebreeuwse grammatica. Hierbij valt op te merken, dat Meyer de vondsten stelt als afkomstig uit de tweede eeuw vóór Christus (blz. 52). Maar er heerst over deze datering nog geen eenstemmigheid.

Dat het Meyer menens is met zijn poging, om deze vondsten productief te maken voor de Hebreeuwse grammatica, blijkt bv. uit blz. 84 en 85, waar bij de AF-vormen van de pronomina biedt als oudere dan die wij aantreffen in M. T.

Men ziet, dat deze grammatica wel up to date is en de indruk versterkt, dat er heel veel aan het veranderen is, nu men achter het systeem der Masoreten teruggrijpt naar vroegere stadia in de geschiedenis van de Hebreeuwse taal. Het werk van Kahle is hierbij baanbrekend geweest.

Nog veel meer zou ik kunnen aanstippen.

Maar wij zijn dankbaar voor deze grammatica en hopen, dat het tweede deel spoedig zal verschijnen. W. H. GISPEN

Louis Bertrand, *Augustinus*. Vertaling van F. J. Wahlen-van Selst. Uitgeverij Het Spectrum, Utrecht, Antwerpen.

Het mag mijn bedoeling niet zijn een beoordeling te geven van Bertrand's bekende boek „Saint Augustin". In 1913 verschenen, heeft het sindsdien een groot aantal drukken beleefd en het is overal bekend geworden. Hoewel men het ten onrechte een vie romancée zou noemen, is het toch geschreven met een ongebreidelde fantasie: van weinige gegevens weet Bertrand een heel hoofdstuk te maken en van alles weet hij er bij te halen. Wie de bronnen, waaruit hij putten moet, kent, staat meer dan eens verbaasd. Maar goed, Bertrand's werk is levendig en voelt de sfeer van tijd en plaats aan: het heeft zijn goede naam verdiend, en wetenschappelijke pretenties kan het niet hebben.

Dat van dit werk een vertaling geleverd is, behorende tot de goedkope uitgaven van het Spectrum, is toe te juichen. De vertaling houdt zich nauw aan het oorspronkelijk, is, naar mijn smaak, daardoor hier en daar wat stijfjes, maar betrouwbaar. Zoals dat in vertalingen, die gemaakt zijn door niet-deskundigen op het terrein der oudheid, zo vaak het geval is, zijn ook hier soms de eigennamen verminkt. Ik kwam Theodosus (p. 67), Honoratius (p. 99), Apuleus (p. 103) tegen en nog meer. Patricius was volgens de vertaling een „curiale": wat dat is weet ik wel in het Frans, maar niet in het Nederlands. Verder paraderen Tertulliaan, Juliaan en Diocletiaan op het toneel. Uiterst jammer is het, dat de vertaalster het Franse „*Monique*" niet vertaald heeft, zoals het moet, door *Monnica*, maar dat ook hier de in R.K. kringen ongetwijfeld, maar ten onrechte, meer bekende Monica optreedt. Zo zouden nog talrijke opmerkingen te maken zijn.

Een enkele maal wekken zulke kleine feilen in de vertaling een verkeerde indruk. Wanneer de vertaling Monnica door de slavin laat uitschelden voor „dronken zuipster", dan begrijpt men wel, dat dit woord in de pen is gegeven door het „ivrognesse" van het Frans, maar het geeft het Latijnse „meribibula" niet weer: Monnica was zeker niet dronken. Zoals zo vaak eerder, heb ik me bij de lectuur ook van deze vertaling afgevraagd: waarom laat men zulk een tekst niet eens doorlezen door een classicus, die vrij gemakkelijk allerlei foutjes herstellen kan.

Intussen dit kan nog gebeuren ten behoeve van een volgende druk, die het boek zeker verdient. Dat het door een Rooms-Katholieke auteur geschreven is, blijkt natuurlijk op verschillende plaatsen.

A. SIZOO.

VERZOEK

De eindredacteur komt met een dubbel verzoek. Vooreerst verzoekt hij hen, die copie hebben toegezegd of in portefeuille hebben, die hem spoedig te zenden. En in de tweede plaats zag hij gaarne, dat zij die boeken ter recensie hebben ontvangen, hun beoordelingen weldra inzenden. Er komen nu telkens rappèlkaarten van de uitgevers binnen.

F. W. G.